

Magyar államszervezet a X. században

Szabados György

MTA–HIM– SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

1. Bevezetés – a magyar államiság kezdeteiről

„Az állam mindig hatalmi célokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek...”¹

Hóman Bálint 1912-ben tette közzé időtálló okfejtését az államiság természetszerűen harcias gyökereiről. Fontos, hogy a kiváló középkortudós Hóman, jeles elődeihez hasonlatosan – itt Szalay Lászlóra és Szabó Károlyra illik emlékezni – Szent István (997–1038) keresztény királysága kezdete (1000) előtt számolt magyar államisággal.² Eljárását a későbbi magyar szakirodalom,³ de a jelenkor nemzetközi tudományossága is igazolta.

A népvándorlás-kori Európa állami életét folyamatos kutatói érdeklődés övezi; csupán az új évezredben két összegző bécsi tanulmánykötet látott napvilágot erről.⁴ A szakirodalom gyakorlatilag áttekinthetetlen (erről közelmúltbeli szemlézésem során győződtem meg),⁵ hiszen a vizsgálati szempontok gazdagodása minduntalan új válaszokra késztet. Ilyen fontos szempont az antik államiság hagyatékához fűződő viszony, ezen belül is az ókorban bevett formák – városállami, monarchikus-birodalmi – középkori változatai,⁶ a rómaiság továbbélése Bizáncban,⁷ avagy Róma város szerepe a Karoling birodalomban.⁸

A hazai kutatásban kevésbé hangsúlyozott fontos szempont a római ↔ nem-római állam-modell tudatos szembeállítás. Európa közepén ugyanis három olyan állam jött létre, amelyeknek kialakulásában ez a római örökség semmilyen szerephez nem jutott. Walter Pohl a Kárpát-medence három steppei birodalmát foglalta a „nem-római” világ rendszerébe: a hun, az avar és a X. századi magyar uralmat. „Ezek nagyjából (jóllehet bizonyos egyedi jegyekkel) azt az államtípust képviselték, amely az eurázsiai steppén volt általános, a szkíták idejétől (Kr. e. I. évezred) a késő-középkori mongolokig, és még azon túl. Gyakran sorolják a »nomád« birodalmak közé ezeket, ami

¹ HÓMAN 1912. 162.

² HÓMAN 1908. 879. V. ö. SZALAY 1852. 49.; SZABÓ 1860. 65., 141.

³ GYÖRFFY 1959.; KRISTÓ 1995.

⁴ AIRLIE–POHL–REIMITZ 2006.; POHL–WIESER 2009.

⁵ Az újabb szakirodalomból I. WHITTOW 1996.; WIECZOREK–HINZ 2000.; WICKHAM 2005.; URBAŃCZYK 2007.; MCKITTERICK 2008.; GARIPZANOV–GEARY–URBAŃCZYK 2008. Továbbiakhoz I. SZABADOS 2011. 10–57.

⁶ MOLHO–RAAFLAUB–EMLEN 1991.

⁷ OSTROGORSKY 2001.

⁸ POHL 2002. 29.

leegyszerűsítés, mert a nomadizmus meglehetősen változatos fokozatokat és típusokat foglal magába; különös tekintettel az európai steppei birodalmakra, amelyek népessége (így a kései avarok) inkább letelepült életmódot folytatott, még akkor is, ha a pásztorkodás fontos maradt.” E steppei birodalmak a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották, és a kora-középkor „nem-római” államiségát alkották.⁹ Walter Pohl gondolatait, szóhasználatát érdemes lenne meghonosítani; az avar nép osztrák monográfusától csak nem veszi senki „kelet-preferenciának” azt, hogyha a hunok, az avarok és a pogány magyarok körében nem pusztán az államiségot ismeri el, de politikai szervezetüket a steppei birodalmak közé sorolja.

Amennyiben az állam az adott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független főhatalmat jelenti, úgy eleink életében ennek kezdetei a Magyar Nagyfejedelemség etelközi létrejöttétől számítandóak. A magyar monarchia megalapítójáról két kútfő ad hírt, de állításaik nem egyeznek. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerint kazár kezdeményezésre Álmos fiát, Árpádot választották meg a magyarok, miután a kagán jelöltje, Levedi áthárította ezt a „megtiszteltetést”.¹⁰ Béla király Névtelen Jegyzőjének valószínűleg XIII. század elején írott *Gesta Hungarorum*a ezzel szemben úgy tartja, hogy „hét fejedelmi személy” közös elhatározással emelte fejedelemségbe Álmost.¹¹ A kérdés részletes vizsgálata során arra jutottam, hogy a fejedelmválasztás tekintetében a magyar gestának kell hitelt tulajdonítanunk.¹² A VII. Konstantin császár jegyezte államkormányzati mű, amely *De Administrando Imperio* (DAI) címen vált ismertté, több valószínűtlenséget állít, ráadásul, amint azt kimutattam, a „kagáni ajánlat” mint államszervezési modell „irodalmi” előképe éppen a DAI egy korábbi fejezete, amelyik a balkáni népek újbóli bizánci főség alá kerüléséről értekezik.¹³ A korabeli muszlim kútfők vizsgálatba vonása, s vele a hadtörténeti szemléletmód erősebb érvényesítése révén jobban látszik, hogy a magyarok feletti esetleges kazár uralomnak katonai fedezete sem volt: a IX. században a kazárok többször védekezni kényszerültek, Ibn Ruszta közlése alapján a magyarok ellen is,¹⁴ a kabarok magyarokhoz való pártolását szintén nem tudták megtorolni, s a központi magyar seregtest (közel) kétszerese volt a kazár uralkodóénak. A különböző eredetű adatok egy irányba vezetnek: az első magyar állam megalapítása mindenféle külső hatás nélkül, belső fejlődés révén ment végbe a 800-as évek közepén, Álmos nagyfejedelem megválasztásával.¹⁵ Kelet-

⁹ POHL 2003. 572–573.

¹⁰ DAI 170–173.

¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39–40.

¹² SZABADOS 2011. 62–90.

¹³ DAI 124–127.

¹⁴ MEH 88.

¹⁵ SZABADOS 2011. 91–113.

Európa nyugati részén ekkor egy steppei típusú birodalom jött létre, amely mintegy két nemzedéken keresztül állt fenn ugyanabban a térségben. Ez a Kárpát-medence megszerzésével Közép-Európába helyezte át uralmi területét, és képviselte ott még egy évszázadon keresztül a kora-középkori államiság „nem-római” alternatíváját.

2. Az államvezetés megnevezéséről és jellegéről

A Kárpát-medence elfoglalása tervszerűen és megrázkódtatás nélkül ment végbe a IX. század utolsó évtizedeiben. Álmos és Árpád népe alapos helyismerettel felvértezve érkezett be, miközben erős katonai aktivitást tanúsított a szomszédos térségek iránt.¹⁶ Ebből adódóan az új hazába település semmilyen mérhető változást nem okozott a Magyar Nagyfejedelemség államszervezetében. Sajnos a kormányzat felépítéséről kevés közvetlen adattal rendelkezünk. Az egykorú vagy közel korabeli külső szemlélők jószerivel nem láttak mást, mint a magyar állam külföldre irányuló megnyilvánulásait, a támadó hadjáratokat. A hazai emlékezet írásba foglalása pedig köztudomásúan jóval később, egy idegen eredetű nyelvi és szemléleti szűrőn keresztül történt. Latinul író keresztény krónikásunk már csak a hagyomány csonkulásáról tanúskodhatott, amint a Botond-mondát az alábbi szavakkal zárta: „úgy tartják, ilyen és ehhez hasonló tetteket vitt végbe a magyarok közössége kapitányaival, avagy vezéreivel (cum suis capitaneis sive ducibus) Taksony fejedelem idejéig (usque ad tempora Toxun ducis).”¹⁷ A 62. krónikafejezet latin kormányzattörténeti szóhasználata még egy fontos körülményről tanúskodik: nem ismerjük a pogány-kori magyar állam uralkodójának egykorú magyar megnevezését. Itt is érvényes az a régi, közkeletű megállapítás, hogy minden fordítás egyúttal fogalomértelmezés, amiért a fordító vállalja a felelősséget, vagy ha az adott nyelvet nem bírja, mások fordítására szorul.

Amíg történettudományunkat latinul művelték, addig nem volt égető szükség egy nemzeti nyelvű terminológia kidolgozására. Mindazonáltal az államkormányzati szakkifejezések már ebben az időszakban is felvetették a tudományos rendszerezés igényét. Pray Györgynek az tűnt fel, hogy a középkor hazai és külhoni latinsága *sem* ad egységes terminológiát. Árpádot a belső keletkezésű gesták, krónikák egyike sem nevezi királynak, míg Kusálnak a nyugati szerzők közül Aventinus a *rex* címet adja.¹⁸ Ebből viszont első látásra az a kép állhat elő, hogy Kusál rangban Árpád felett állt. Árpád ugyanis vagy a ’vezér, fejedelem’ értelmű *dux* címmel szerepel (Anonymus, *Zágrábi és Váradi Krónika*); vagy „első kapitány” (*primus capitaneus*) volt a XIV. századi krónikaszerkesztmény szerint; vagy mind a *capitaneus*, mind a

¹⁶ SZABADOS 2010.

¹⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 311.

¹⁸ GOMBOS, CFHH I. 344.

dux minősítést megkapta (Kézai Simon). Árpád apjáról „*Álmos első fejedelemről*” (*de Almo primo duce*) szólva Anonymus gestájában a „*hét fejedelmi személy*” (*VII principales persone*) egyikeként is meghatározza.¹⁹ Az 1700-as évek derekától kezdve azonban egy másik, szintén idegen nyelvi közegeből való szókészlettel is számolni kellett. A középgörög kútfők közül a *DAI* révén újabb magyar méltoságcímek váltak ismertté. Annak 40. fejezete ábrázolja a magyar államvezetést. „*Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is. Tudnivaló, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság... Tudnivaló, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.*”²⁰

Pray György még 1761-ben tisztázta: a főhatalmat Árpád családja birtokolta. Érdemes felidézni okfejtését, mivel ő az első magyar történettudós, aki az amúgy is heterogén latin szóhasználatot összevetette a görög adatokkal. György Barát Krónikájának Folytatója alapján Kusánt azonosította Kusállal,²¹ majd viselt méltóságát VII. Konstantin útmutatásával jelölte ki. „*A frank szerzők mindenütt Cussolt írnak, a görögök Cusannak hívják: azok határozott szavakkal magyar királynak; ezek, velük ellentétben, a türkök, avagy a magyarok Árpáddal csaknem egyenrangú fejedelmének teszik meg: de meggyőződésem, hogy egyik sem a történeti hűség szerint. A Bíborbanszületett ugyanis a legvilágosabban adja tudunkra: Árpád mind közül az első volt, aki a magyaroknál főhatalom birtokában parancsolt... ezért helytelenül vélekedett Timon, amikor azt írta, hogy Árpád vezér Kusál parancsára alapított szálláshelyet Székesfehérvár környékén, mintha ezek szerint Kusál lett volna a magyarok legfelső ura. Ha ugyanis a magyarok fejedelmei, ahogy azt a Bíborbanszületett állítja, mindig Árpád utódai közül kerültek ki, akkor csak úgy lehet, hogy Kusál, vagy Kusán semmifajta királyi méltóságot nem viselt, hanem a hadsereg főparancsnoka, esetleg karcha lehetett, már csak azért is, mert az biztos, hogy nem Árpád leszármazottja volt.*”²² Leszámítva azt, hogy a magyar monarchiát Árpádtól keltezi, véleke-

¹⁹ SZENTPÉTERY, SS. *Res. Hung.* I. 39., 52–53., 165–166., 206., 287.

²⁰ *DAI* 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

²¹ PRAY 1761. 328.

²² „*Francisci scriptores passim Cussolem scribunt, Graeci Cusanem vocant: illi regem Hungarorum disertis verbis; isti contra Turcorum, sive Hungarorum Principem, et fere Arpado potestate aequalem faciunt: sed neutrum, ut reor, ex fide historica. Porphyrogenita Arpadum primum omnium fuisse, qui suprema apud Hungaros potestate imperitarit, clarissimis verbis perhibet... Itaque non recte Timon sensit, dum Cussalis jussu Arpadum ducem in tractu Albae Regalis sedes collocasse scribit, qui supremus Hungarorum Princeps, proinde et Cussalis fuit. Tum si ex Arpadi posteris; ut Porphyrogenita ait, Principes, qui Hungaris praeesent, semper constituti sunt, liquet Cussalem, seu Cusanem numquam regis, sed ad summum Praefecti militaris, aut Carchani titulo insignitum fuisse, propterea, quod certum sit, Cussalem ex Apradi posteris non fuisse.*” PRAY 1761. 343. V. ö.

dését az eltelt negyedezer év igazolta. Csakhogy időközben megint egy másik műveltségi környezetből váltak ismertté értékes adatok, és ezekkel már a magyarul értekező tudománynak kellett szembesülnie. A latin és a görög mellé „felzárkózó” muszlim kultúrkör ráadásul nem is képez nyelvi egységet: így a rekonstruált Dzsajháni-hagyományt többek között Ibn Ruszta arab, Gardézi perzsa megszövegezésű munkája őrzi.²³ A magyar kutatók íróasztalára a XIX–XX. század fordulóján kerültek fel Dzsajháni adatai a 20000 fő élén kilovagoló „királyról”, a kenderől, meg a széles hadvezetési és államigazgatási jogkörrel rendelkező gyuláról. Egy, két, vagy esetleg három legfőbb vezető alatt álltak a magyarok? Kik tölthették be az egyes tisztségeket? Az eltérő nyelvi közegekbe jegyzett méltóságnevek milyen megfeleltetésbe hozhatóak egymással? Erre már nem kizárólag történészek keresték a választ, hanem bizantinológusok, turkológusok és arab filológus nyelvészek is; a probléma összetettsége révén hamar túlnőtt egyetlen kutató személyi szakmai teherbíró képességén.

Mielőtt a megoldási kísérletek között tallóznánk, érdemes lejegyzési időrend szerint is végigtekinteni készletünkön. Egy rovásemlék kívánczik a sor élére. Egy Kalocsa környéki nyíltegez szájának csontburkolatán álló felirat olvasata Dmitrij Vasiljev óvatos véleményével élve lehet a 'kagánomnak' értelmű *qayanımqa* szó. Ezt a rovásfeliratot írásmódja alapján török nyelvű protobolgár törzsekéhez hasonlítja, a tegez tulajdonosát egy nyugati türk nyelven beszélő lovas íjászban véli felfedezni Vasiljev. Ez a harcos a magyar fejedelmet szolgálta, akit kagánjának tekintett. Maga a tegez a szovjet kutató szerint nem keltezhető a 890-es évek elé.²⁴ (Révész László a „*fegyveremet kánomnak ajánlom*” megfejtés szerepelteti 1999-es kiadású könyvében).²⁵ Az olvasati bizonytalanság miatt nem lehet erre az adatra vaskos elméleteket terhelni, bár ez szinte minden „rendes” korabeli kútfőre érvényes.

VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) 904 után készült hadászati kézikönyve értelmében „*A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.*”²⁶ A szöveg *Strategikon*-beli előképe, amely az avarok és a türkök egyeduralmi szervezettségét hirdeti, itt szintén meghatározó, de a kettős népcserre, a bolgárok és a „türk” magyarok feltüntetése, valamint a *Taktika* terjedősebb fogalmazása azt bizonyítja, hogy a basileus aktualizálta mon-

TIMON 1733. 319., 342.

²³ MEH 84.

²⁴ VASILJEV 1994. 190–192.

²⁵ RÉVÉSZ 1999. 97.

²⁶ MORAVCSIK, ÁMTBF 17–18. (Moravcsik Gyula fordítása.)

dandóját, ami ilyenformán a 900-as évek eleji valóságot (is) tükrözte.²⁷ Kár, hogy Bölcs Leó mélyebben nem érdeklődött a magyar államszerkezet iránt, így tőle be kell érünk a monarchikus forma hangsúlyozott rögzítésével.

Dzsajháni 920 körül írt munkáját nem sokkal később, 930 táján követte az első ránk maradt átdolgozás Ibn Ruszta tollából. Mivel Ibn Ruszta a kazárokról hasonló leírást ad, szükséges e kettőt együtt láttatni. Előbb a magyarokról. *„Vezériük 20.000 főnyi lovassal vonul ki. Vezériük neve Kunda (=Kündü). Ez a név királyuk címe. Annak a személynek, aki parancsol nekik, a címe Jula (=Gyula). Minden magyar hallgat arra, amit a Julának nevezett vezériük mond nekik a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”*²⁸ A kazárokról: *„Van nekik egy királyuk, akinek ‘.j.sád a neve, de a kazár nagyfejedelem valójában a Kazár-kagán. A kazárok azonban csak névleg engedelmeskednek az utóbbinak. A valóságos hatalom az ‘.j.sád kezében van, aki a kormányzásban és a hadsereg vezetésében olyan fontos helyet foglal el, hogy egyetlen nála magasabb méltóságviselő sincs, akire tekintettel kellene lennie.”*²⁹

922–923 között tudvalevőleg kettejük kortársa, Ibn Fadlán járt a volgai bolgároknál, s egyebek mellett a Kazár Kaganátus rétegzett főhatalmi rendszerét sem mulasztotta el úti beszámolójában rögzíteni. Ez sokban emlékeztet Ibn Ruszta fenti leírásaira, bár fontos, hogy a kétfokozatú irányítási gyakorlathoz képest Ibn Fadlán négy fokozatot különít el a kazárok között. *„A kazárok királya, aki kháqánnak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy kháqán, a helyettesét pedig kháqán bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok. Mindennap alázatosan megjelenik a nagy kháqán előtt, s (az istennek kijáró) tiszteletet és (az istentől eredő) megnyugvást mutatja iránta. Csupán meztláb léphet be hozzá, s kezében egy fadarabot tart. Miután üdvözölte őt, meggyújtja előtte ezt a fát. Ha pedig végzett a fa meggyújtásával, akkor odaiül a király mellé a trónusára, annak jobb oldalán. Van neki egy helyettese, akit kundur kháqánnak neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek Dzsáwsíghr a neve. A nagy király szokása az, hogy soha nem ad audienciát az embereknek..., nem intéz hozzájuk beszédet, és csupán az járul elébe, akit említettünk. Az ügyek teljhatalmú intézése, a büntetések kiszabása, s az ország kormányzása a helyettese, a kháqán bég kezében van.”*³⁰

²⁷ MORAVCSIK 1951. 340.

²⁸ HARMATTA 1998. 135. (Harmatta János fordítása.)

²⁹ MEH 89. (Czeplédy Károly fordítása.)

³⁰ IBN FADLÁN 101–103. (Simon Róbert fordítása.)

A kazár és a magyar kormányzatról adott statikus képek összevetése nagy szerepet kapott a XX. századi östörténet-kutatásban: államfejlődési elméletek épültek rá. Emellett lankadatlan figyelem irányult a 948 és 952 között összeállított *DAI* közléseire; ebből a felső vezetés három rétege (nagyfejedelem, „jila” és „karcha”) bontakozik ki.

A hazai latinság *dux, principalis persona, primus capitaneus* kifejezései mellett azon személynévként előforduló szórványemlékek is az érdeklődés homlokterébe kerültek, amelyek a külhoni kútfőkben mint méltóságnevek tűntek fel. Ilyen Anonymusnál Kurszán apja Künd (*Cundu pater Curzan*), Horka apja Tétény (*Tuhutum pater Horca*), Horka egyik fia Gyula (*Gyyla*); Kézainál és a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* lapjain Gyula (*Iula* illetve *Gyula*) és Künd (*Cund*) a „kapitányok” között számláltatik.³¹ Mármost ez a *Cundu* a Dzsajhánit kivonatolók említette „Künde”, „Kündü”, stb. átírásban szereplő uralkodói címmel mutat hasonlóságot; míg „*Horca*” *DAI*-beli „karcha” bírói méltósággal. Mégis talán a „Gyula” a legérdekesebb közülük, mert az mind a muszlim, mind a középgörög emlékezetben magas rangú magyar állami tisztséggént szerepel. A muszlim adatok közül nem felejtendő ki Ibn Hayyan nyugati arab szerző, aki a 942-ben Katalóniára támadó magyarok hét vezérért sorolja fel, kiemelve azt, hogy „*egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet Tyīlah-nak [Gyilának] hívták.*”³²

Az etelközi államalapításról szólva arra jutottam, hogy a magyar monarchia kazár hatástól függetlenül jött létre. Ám a fent sorolt tisztségnévtár kötődik a Kazár Kaganátuséhoz, és érvénye, úgy tűnik, a X. századra is kihat, ezért szükséges egy terminológiai ellenpróbát végezni a szakirodalom eddigi eredményei közül szemlélve.

Gróf Zichy István az Ibn Rusztánál olvasottakat az etelközi állapotokra vonatkoztatja, amikor Levedi „első vajda” még élt, de a tényleges uralmat Árpád gyakorolta. Mivel a gyula tisztség a *DAI*-ban másodikként említetik, Zichy azt valószínűsítette, hogy Árpád Levédiában eredetileg a gyula méltóságot viselte, és miután fejedelemmé lett, a magyarok őt még egy ideig a régi címén emlegették.³³ Hóman Bálint összegzésében már viszont a kende (küdü) és a gyula egyaránt főhatalmat jelenített meg. Hóman e két tisztség egymásutániságát sejtette. Szerinte a törzsszövetség élén a kazár kagán által kijelölt kende állt, de mellette felemelkedett a gyula méltóság. Míg „Előd kende” hatalma csak a kagán bizalmán alapult, addig a tényleges erőviszonyok a döntő szóval bíró gyulát érdemesítették vezetésre. Maga a nép egyre inkább az Attila-eredettudatot őrző Álmos gyulában, a „*hún-magyar fejedelmi nemzetség ivadékában látta természetes és törvényes*

³¹ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 41., 166., 290–291. V. ö. AKS 14., 104.

³² ELTER 2009. 62. (Elter István fordítása.) *Paleográfiai, arab filológiai indoklását I.* ELTER 2009. 90–95. V. ö. MEH 257.

³³ ZICHY 1923. 78.

urát.”³⁴ Hóman e gondolata Dümmerth Dezsónél ismerszik meg újra, aki számára úgy tűnik, hogy Álmos gyula a kazároktól kinevezett kende névleges főnöksége mellett szerzett előbb teljhatalmat, s talán később a kazár kagánhoz hasonlóan visszavonult szakrális fejedelem lett.³⁵

A történészek mellett a nyelvészek mind nagyobb szerepre tartottak igényt. Pais Dezső etimológiai láncolattal kötötte össze a kazár és a magyar hatalmi rendszert. A *jyla/jula* ’fény, fáklya’ értelmű törökségi közszót megfelelteti a *džula* méltoságnévnek, ami a magyarban mint Gyula személynévesült. A ’nap’ fogalmát törökül a *kün* szó fejezi ki, ami a *-dük* képzővel ellátva a *kündük* ’napos, napot bíró’ jelentést ad. Ebből kerekedett Pais okfejtésében a magyarok között a *kündük* → *kündüg* → *kündüü* alak. A *jula* ’fény, fáklya’ és a *kündüü* ’nap’ méltoságnévvé történt átlényegüléséről is véleményt alkotott. A Dzsajháni-hagyományból ismeretes, hogy a kazár *šad* (másodkirály) előtt naphoz hasonló tárgyat hordoznak.³⁶ Az ellentmondást Ibn Fadlán oldja fel azzal, hogy a főkirály, a „nagy *χāqān*” elé járulva a *χāqān beh* egy nyaláb fáklyát gyújt meg. Tehát a fáklya a másodkirály jelvénye, s volt egy „fáklyás” és egy „napos” kazár királyi méltóság, ám a rájuk vonatkozó adatok keveredtek egymással. A muszlim kútfők alapján nemcsak a másodkirály előtt hordtak fáklyát, de ő is égetett fáklyát, még hozzá a főkirály előtt.³⁷ Tanulságos eszmefuttatás: kár, hogy a fáklyát hordozó *šad* nem *julaként* neveződött, mint ahogy a „nagy *χāqān*” sem volt *kündüü*; a *kndr χāqānról* pedig sehol sem találtam, hogy tisztsége milyen – akár fáklyaégetési – kötelezettséggel járt. Ligeti Lajosnak a *Kündü* tág jelentésmezéjéről adott áttekintése más módszertani problémákat vet fel. Ligeti a *Kündü* szó devalválódását ábrázolja. Ez a méltoságnév szinte valamennyi mongol törzsnél előfordul. A mongol törzsek nyilakra oszlanak. Élükön a *kündü* és a *janggi* áll, ám a *kündü* ma már egészen alacsony rangú tisztifokozatként értelmezhető.³⁸ Ez hasznos adalék, de érdemes lett volna a szó jelentésváltozását egyrészt a különböző nyelvekben, másrészt a különböző idősíkokban nyomon követni.

A kazár–magyar analógia képviselete az 1945 utáni kutatásban tovább erősödött. Czeglédy Károly hangoztatta, hogy a magyaroknál megvoltak a legmagasabb kazár uralkodói méltoságnevek. Elsősorban a *kündä*, amely újabban kicsinyítő képzős *kündäč* és *kündäčik* formában került elő a kazár történelem arab forrásaiból. A IX–X. századi magyaroknál egy másik kazár uralkodói méltoságnév meglétével is számolt Czeglédy. Ez a *dževu*, ami Géza fejedelem nevében öltött testet, s nyelvünkben az alábbi

³⁴ HÓMAN 1935. 68.

³⁵ DÜMMERTH 1987a. 101.

³⁶ Amiként a kútfők idézésekor, úgy az egyes kutatók névátírásait is a maguk használta formában hagyom meg.

³⁷ PAIS 1931. V. ö. MEH 89.

³⁸ LIGETI 1931–1934.

úton-módon formálódhatott: a *dževu* → **gyevü* ~ *Gyeu* ~ *Győ* méltóság kapta a *-csa* összetett kicsinyítő képzőt.³⁹ A szóban forgó tisztség kizárásos alapon csak a kazár hierarchia Ibn Fadlán által sorolt negyedik eleme lehet, amit Czeplédy Károly *Dzsáw.s.gh.j.r.*, Simon Róbert *Dzsáwsíghr* alakban reprodukál.⁴⁰ Habár közkeletű az a vélekedés, hogy a mai „Géza” kiejtés eredetileg nem így hangzott, de a kazár méltóság hosszabb alakja és a magyar nagyfejedelem rövidebb, képzős személyneve közé kifeszített hidat kívánatos lett volna közbülső nyelvemlékekkel alátámasztani. Ezek híján ugyanis háromszorosan marad adatolatlan ez az etimológiai ív: egyrészt a kazár→magyar váltás, másrészt a hosszú→rövid névalak, harmadrészt a méltóságnév→személynév átmenet szintjén. Hanem a nyelvészet további ötletekkel állt elő. A magyar szakrális királyságot Ligeti Lajos nagy magabiztossággal minősíti kazár eredetűnek. Mint mondja, a kazár függőség megszűntével az intézmény is megszűnik, ám annak címei – változott tartalommal – jó ideig tovább élnek. No nem mind, mert a *DAI*-ban például nincs *kndh*; Ligeti szerint azért, mert, míg Dzsajháni adatai 870 körüli állapotokat rögzítenek, addig 948 táján ilyen „király” már nem volt. Megmaradt viszont a korábbi *gyula* cím, ám tartalma megváltozott, és VII. Konstantinnál mindössze bírói tisztséget jelölt.⁴¹ Vitathatatlan, hogy a *DAI* egyedül ezzel a méltósággal definiálja a gyulát, viszont a tisztség megnevezése nem áll összhangban ezen intézmény működésével. Ioannes Skylitzes az 1050-es évek során éppen „Gyula arkhon” (Γυλας αρχων) előfordulásáról tudósít Bíborbanszületett Konstantin császár udvarában.⁴² Megkeresztelése, „jótéteményekben és megtiszteltetésekben” történt részeseit világosan mutatja, hogy a gyula személye kiemelkedő diplomáciai fontosságot, a bíró hatáskörén messze túlmutató jelentőséget képvisel a tudós basileus értékítéletében. Ettől függetlenül Ligetinek a magyar szakrális királyság kazár eredetére felhozott legnyomósabb érve az, hogy a *kündü* címét összefüggésbe hozza a harmadik kazár méltóság, a *kndr* *χᾶqān* nevével. Ehhez a *kndr*→*kndh* emendációt tartja szükségesnek, ami egy *sima kündü* olvasatot biztosítana. Ezen emendációnak eddig az volt az akadálya, hogy a különböző kéziratok eltérő olvasatai között nincs *kndw*. Akadt viszont egy *k^wnd^wr* variáns, ami „szinte magától kínálja a *k^wnd^ww*, azaz *kündü emendációt*.” Tehát itt egy másolási hibából eredő szövegromlásra mutat rá Ligeti.⁴³

Mi szabhat határt egy szóalak utólagos kiigazításának, illetve a szófejtésekből kiáradt történeti magyarázatoknak? A feleletet ki-ki maga

³⁹ CZEGLÉDY 1967. 87.

⁴⁰ MEH 96. V. ö. IBN FADLÁN 102.

⁴¹ LIGETI 1979. 267. V. ö. DAI 178–179.

⁴² MORAVCSIK, ÁMTBF 85.

⁴³ LIGETI 1979. 268.

olvassa ki, akár ebből, akár a következő, forrásnyelvhatárokon és időrétegeken átívelő államtábló elemeiből.

Németh Gyula úgy vélte: kettős hatalmi rendszer épült ki a X. század közepére. Ennek kiindulópontját a „gyula” név steppei elterjedtségében jelölte meg. Különböző változatainak előfordulását a baskír *Yulay*, besenyő *Yula* (*DAI*), alán *Dula* (Kézai), valamint a szibériai kazakoknál és a dunai bolgároknál *Džula* alak őrzi. Németh azt tartja: volt a magyarságnak egy Gyula-dinasztiája, Gyula-törzse, „Gyula-népe”, méghozzá ezek mind Árpád dinasztiájától független alakulatok voltak, a balkáni bolgár Gyula-házzal álltak kapcsolatban. Úgy tűnik, Németh a kormányzattörténet felfejtésében visszafelé indult el, Anonymus említett adatából: tudniillik Horka atyja Tuhutum a „fejedelmi személyek” egyike, és e Horka egyik fia Gyula. A *DAI* 40. fejezetében Bulcsú „karkhas” bukkan fel. Mivel a horka és a karkhas alakilag megfeleltethető egymásnak, ebből következően törzs-, dinasztia- és méltóságnévként egyaránt szerepelteti. Hogyan lesz Némethnél kettős állam? Az államszervezet alapját a főfejedelem és dinasztiája alkotja, lazán kapcsolódik hozzá egy „nem mindig barátságos” kilencedik (!) törzs; ez Tuhutumé, amely eleinte Árpád mellett Pannóniában, majd Erdélyben uralkodik. Ennek a külön-államnak a vezetője a Gyula-dinasztia, és ennek a három méltósága, a kündü, a gyula és a horka. A X. század elején Árpádot tartja erősebbnek, ám idővel az erdélyi Gyulák politikai súlyát láttatja. A kettős hatalom meglétét a Bíborbanszületett Konstantinnál járó követség összetételében véli felfedezni, ami két államot képviselt: Termacsu a Hét Magyar dinasztiáját, Bulcsú a Gyulákat.⁴⁴

Immár teljes a keveredés. Mindjárt az nem igazolható, hogy Bulcsú a gyulákhoz tartozott, hiszen csak a horka tisztségéről tudunk. A kormányzati terminológiára fogékony *DAI* egyértelműen elkülöníti a gyulát és a horkát, ugyanakkor nem szerepelteti a kündüt.⁴⁵ Németh azonfelül, hogy Skylitzes adatát sem veszi figyelembe Bulcsú és Gyula külön időben történt konstantinápolyi útjáról, még önellentmondásba is keveredik, mivel alább megjegyzi, nem tudni, ki lehetett a *Kündü* 895 táján. Annyit azért mégis tudni vél, ami alapján színtelenné váló uralkodónak ábrázolja, aki nem számít a hatalmi erők küzdelmében. Egyetért Ligetivel a méltóságnév leértékelődése felől, sőt, ide tartozó adaléknak tartja a XI. században élt Kasgari *kündi* ’lezüllött, régi értékét vesztett’ jelentésű szavát.⁴⁶

A nyelvészet képviselőitől gyűjtött vélemények olyan nevekre építenek államtörténeti elméleteket, amelyek idegen – arab, perzsa, görög, latin – nyelvű szövegkörnyezetekbe ékelt szórványokként fordulnak elő. Ezek egymással összezsugoruló személy- és méltóságnevek. Eleve nem tudni,

⁴⁴ NÉMETH 1991. 213–216., 247., 250., 282–283.

⁴⁵ *DAI* 178–179.

⁴⁶ NÉMETH 1991. 284.

hogyan az adott főnév mikor s meddig jelölt személyt, és/vagy mikor s meddig tisztséget. A személynév intézményesült, vagy a méltóságnév személynévesült? Ez utóbbira mutat az a folyamat, ahogy gyulából Gyula lett, ám azt, hogy a „gyula” főnév mely nép ajkán született meg, s akkor kit vagy mit jelölt, azt meg nem mondhatjuk. Mindenesetre a nyomon követett nyelvészeti okfejtések a muszlim adatok köré rendeződtek, és a második világháború utáni történettudományra kifejtett hatásuk egy érdekes szemléletváltáshoz vezetett.

Pray György és Hóman Bálint alkotói kora között az volt a kérdés, hogy az Árpád-ház monarchikus főhatalmát milyen kifejezéssel lenne helyénvaló megjeleníteni. Amikor ismertté váltak a muszlim kútfők, akkor a kündü és a gyula került előtérbe. A szemlélet iránya azonban megfordult: most már a kündü és a gyula „abszolutizálódott”, és e méltóságnevekhez keresték a megfelelő személyeket vagy dinasztiákat. Vagyis amíg régen az számított, hogy *mi* volt Álmos (és Árpád), újabban az lett fontos, hogy *ki* volt a kündü és a gyula. Ezt a fordulatot Györffy György hozta a történetírásba. Györffy a végső soron türk eredetű kazár mintából vezeti le a magyar „kettős királyság” rendszerét. A szakrális kettős fejedelemség-gondolat jegyében az Árpád-ház főhatalmát elvitatva a „Kurszán kündü – Árpád gyula” megoszlásra következtetett.⁴⁷ S noha Kristó Gyula tételes és jogos cáfolatban részesítette Györffy elméletét (kimutatva azt, hogy az Anonymus-i *Cundu pater Curzan* kitételekre nem lehet a kündü-házbeli Kurszán képzetét ráépíteni, amikor György Barát Krónikájának Folytatója Árpád és Kusán sorrendet hoz, valamint a nyugaton Kusál névvel számon tartott előkelő tevékenysége a gyula hatáskörét tükrözte, míg ez Árpád esetében nem igazolható), ám a kettősség modelljétől ő sem tudott elvonatkoztatni. Csak a személyeket „cserélte vissza” benne aminél fogva (Álmos és) Árpád „újra” a kündü, Kusál a gyula helyét foglalta el.⁴⁸

Modelljét öt pontba foglalt érvekkel kívánta alátámasztani Kristó. 1. Legfontosabbnak a Dzsajháni-hagyomány párhuzamos szöveghelyeit tüntette fel, amelyeknek tanúsága szerint mindkét esetben a rangban második „király” intézi az államügyeket, itt a ‘.j.sád, ott a gyula. 2. E kazár és magyar rendszer genetikusan összetartozását a kündü tisztsége mutatja. Itt Ligeti emendációja nyomán a magyaroknál első *küdü* címét megfelelteti a kazároknál harmadik *kndr xāqān* nevével. Ily módon a kazárok „úgy kötötték magukhoz a magyarságot, hogy azok első vajdáját megtették a harmadik kazár méltóság birtokosának.” 3. Álmos nagyfejedelem erdélyi meggyilkolását az etelközi csatavesztés miatti büntetésként értékeli. Ennek analógiája a kazárok körében ismert rituális feláldozás, ami a kagánt éri utol természeti csapások, vagy katonai vereségek esetén. 4. Amíg Árpád neve ismeretlen a külhoni króni-

⁴⁷ GYÖRFFY 1959. 130–142.

⁴⁸ KRISTÓ 1993.

kások előtt, addig Kusál rendszeresen és adatolhatóan játszott vezető szerepet a 900 körüli hadi eseményekben. 5. Mind a kündü, mind a gyula – vagy inkább Kündü és Gyula – névvel találkozhatunk a X. századot követően a hazai forrásokban, vagyis a kettős fejedelemség e két vezetőjének neve túlélte magát a rendszert. Kristó következtetése szerint az öt pont közül „*egy önmagában is, de az öt együttvéve még nyomatékosabban szól amellett, hogy a magyaroknál kazár mintára létesített szakrális kettős fejedelemségi rendszer a 850-es évek második felétől a 10. század első évtizedének közepéig bizonyosan létezett...*”; alább tanulságos megfogalmazásban jelölt ki feladatot a más nézetet vallók számára. „*Mindazon vélekedéseknek, amelyek a szakrális fejedelemség korai magyar történelemből való kiiktatására törekednek, a fenti öt pontban foglalt források és megfigyelések mindegyikére külön-külön és együttesen is magyarázatot kell adniuk.*”⁴⁹

Finoman elsimuló, de alapokat döntő a különbség, ami Kristó kifejezés-használatában érhető tetten: *szakrális kettős fejedelemség*, vagy *szakrális fejedelemség*? Vegyük sorra az öt pontot „külön-külön és együttesen”! 1. Kristó kissé szűken méri a párhuzamos szövegeket, mert a tágabb összefüggésből azt mutattam ki, hogy a magyar kündü lovagolt ki húszezernyi harcos élén, és ez a tevőlegesség szöges ellentétben áll a visszavonultan élő kazár kagánnal, akiről – hogy tovább tágítsuk a szövegekörnyezetet – Ibn Fadlántól idéztem leírást. 2. Éppen Ibn Fadlán tudósítását csatasorba állítva tárult fel az, hogy a kazároknál tulajdonképpen nem *kettős*, hanem *négyes* osztatú államkormányzati rendszer működött! Ezt hallgatólagosan Kristó is elismeri azzal, hogy a *harmadik* kazár rangot az *első* magyarként azonosítja; persze ehhez kellett a Ligeti-féle *kndr*→*kndh* olvasatmódosítás. 3. Álmos erdélyi megöletésének nem adja okát a krónika, csupán analógiás érveléssel lehet a kazárok közt dívó rituális gyilkosság szokását iderendelni. Ám azt kívánatos lett volna valami hathatósabb indokkal ellátni, mert 895-ben nem volt etelközi csatavesztés, ilyenformán a büntető áldozat képzete okafogyottá vált. 4. Árpád csak uralomra kerülése után ismeretlen a külföldi történetírók számára, hiszen György Barát Krónikájának Folytatója Kusánnal együtt a magyarok – közelebből meg nem határozott rangú – „fejeként” említi; láthattuk, hogy az adat érvénye Álmos uralkodási idejére esett. Az tény, hogy Árpád nagyfejedelmi mivoltában láthatatlanná válik a külső szemlélők számára, mert a *DAI*-ban is mint az uralkodóház alapítója említetik a 40. fejezet genealógiai összeállításában; az is tény, hogy Kusál/Kusán (Anonymusnál Kurszán) külföldön állami feladatot ellátó hadvezér volt. Csakhogy a *DAI* 40. fejezetének egy kevésbé idézett részlete arra int, hogy a magyar államkormányzat nem szűkíthető le a kündü és a gyula kettősségére. A VII. Konstantin császárnál megfordult Bulcsú horkának már az apja, Kál is horka volt, ily módon a harmadik rang

⁴⁹ KRISTÓ Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. KRISTÓ 2002. 65–69.

legalább két nemzedéken keresztül örökletes állami főméltóság volt! Nem tudni, mikor kezdődött Kál hivatalviselése, de mivel fiát, Bulcsút tudvalevőleg 955-ben érte utol a végzet, Kál horkaságát akár Árpád országlásának idejéig sem túlzás visszavezetni; ha pedig a horkai tisztségnek Kálnál korábban is akadt betöltője, akkor ez az intézmény a IX. században is kialakulhatott. 5. Kündü és Gyula hazai kútfőkből merhető előfordulásai valóban túléltek a X. századot, csak hogy Kristó maga ismeri el: eredeti értelmét veszített formában. Helyénvaló, ahogy az időbeliség dinamikájával számol, ám ezen a ponton a személyek és a méltóságok megnevezései tekintetében némi következetlenséget árul el. Györffynek az egyik érve éppen az Anonymus-i „Kurszán apja Kündü” kitételen nyugodott, amit Kristó – a többi érveléssel egyetemben – szintén nem fogadott el Kurszán kündüségének bizonyítékául, és joggal. Ám ha nem a Kündü fia volt a kündü, akkor hogyan lehet a kündü méltóságának bizonyító erejű lenyomataként értékelni a kései hazai előfordulásokat? Furcsa eljárás ez attól a Kristó Gyulától, aki egy másik, hasonló nyelvi emlékcsoport, a helynevek időbeli rétegzettsége és történeti forrásértéke kapcsán óvatosságra int.⁵⁰ Öt pontja közül így hát egyik sem bizonyítja a kazár mintájú *szakrális kettős fejedelemséget* a magyarok körében. Ami a forrásokból előáll, az csak a *szakrális fejedelemségre* bizonyosság, de ehhez elsődlegesen a turul-mondát lett volna célravezető emlékezetbe idézni.

Végigtekintve a Magyar Nagyfejedelemség jellegéről felvonultatott adatokon, valamint a rájuk épített történeti és nyelvészeti vélekedéseken, úgy találom, hogy vissza kell térni ahhoz a kevéshez, amit némi bizonyossággal állíthatunk. Vissza kell fordítani a gondolkodást a Pray és Hóman által járt útra, vagyis a dinasztiahoz érdemes méltóságnevet keresni, ha lehet, s nem pedig a megnevezett méltóságok alá dinasztiaát illeszteni. Esetünkben Álmosnak és nemzetségének monarchikus hatalombirtoklása az abszolút tény, a különféle tisztségnevek egymást relativizálják. Teszik mindezt úgy, hogy a muszlim, a bizánci, illetőleg a magyarországi középlatin kútfők minden adata nem hozható közös nevezőre.

Felállítható-e a steppei uralkodónevek „objektív” hierarchiája? Elhelyezhető-e benne a kagán és a kündü, illetve e kettő egymáshoz mért viszonya? Érzékeltethető-e mindez a maga történeti dinamikájában? Ibn Ruszta és Ibn Fadlán előadásának bizonyos interpretációi láttán az a benyomásunk támad, hogy a kagán abszolút értékben magasabb mint a künde, vagyis ha egy monarchiának kagánja van, egy másiknak meg kündéje, akkor ez utóbbi állam biztosan alárendeltje az előbbinek, vagy rangban legalább is elmarad mögötte. Mivel a kazár államiság egy karizmatikus türk dinasztia államszervezése révén alakult ki,⁵¹ ezért tanulságos a kagáni

⁵⁰ KRISTÓ 1976.

⁵¹ GOLDEN 1990. 263.

méltóságra türk környezetbe kitekinteni két példa erejéig. Az *Orhoni Feliratokból* ismeretes, hogy Bilge kagán testvérével Köl Teginnel egyetértésben Barsz béget kagánná emelte, és hűgát feleségül adta hozzá, ám mivel Barsz méltatlannak bizonyult a türk kagán bizalmára, ez kagánságába és életébe került.⁵² Bilge is kagán volt, Barsz is kagán lett, de az *Orhoni Feliratok* szemléletén világosan kiütközik, hogy nem lehet kettejük egyenrangú kagánságáról beszélni. A fenti eset a VII–VIII. század fordulóján újjászervezett Keleti Türk Birodalom hatalomfelfogását tükrözi, míg a soron következő jelenség aktualitása másfélszáz évvel korábbi. E második példa Theophylaktos Simokattes 629 körül írt históriájához, annak alábbi kitételéhez vezet. „*Midőn Iustinianos császár gyakorolta a hatalmat, eme var és chunni népekből az ősi törzs egy kicsiny része elfutott és Európába vándorolt át. Ezek avaroknak nevezték el magukat s vezéruket a kagán címmel tüntetik ki.*”⁵³ Az események háttérében bizánci–türk nézeteltérés húzódik meg. A bizánciak által *foedus*ba fogadott avarok a türk jogértelmezés szellemében igazából a türkök megszökött alattvalói.⁵⁴ Az előadásból az „álarok” kiléte, ethnikai identitása szokta a kutatást érdekelni. Dobrovits Mihály viszont a „*vezéruket a kagán címmel tüntetik ki*” mondatrészre helyezte a hangsúlyt, vagyis az állami identitás felől közelítette meg a problémát. Elemzésének lényege, hogy a türkök diplomáciai vitája a kagáni cím birtoklásáról szól, ami csak egyetlen uralkodó nemzetséget illethetett meg, akkor épp a türkökét. A kagáni méltóságot előttük az avarokkal azonosított zsuán-zsuánok mondták magukénak. Ezért minősítették a türkök a „szökevényeket” ekként, mert ha ezek az avarok nem igazi avarok, akkor kagánjuk sem lehet igazi kagán.⁵⁵ Dobrovits következtetését az általa elemzett forrásadatokon kívül az *Orhoni Feliratok* erőteljes birodalmi irányultságú mondanivalója is gyámolítja, hiszen azok az egykori türk birodalom lehanyatlásáról, majd újjászervezéséről szólnak; ma úgy mondanánk, hogy az állami keretbe foglalt politikai élet értékeit hirdetik. E mégoly kidolgozott türk államelmélet hatásköre azonban korlátozottnak bizonyult. A türkök nem tudták megakadályozni az avarokat abban, hogy saját uralkodójukat kagánnak címezzék, abban pedig végképp nem, hogy elfoglalják a Kárpát-medencét, és ott 568-tól negyed évezreden keresztül fenntartsák az Avar Kaganátust. Sokat mondó adalék ehhez a *Frank Birodalmi Évkönyvek* 805-höz írt bejegyzése arról, hogy az avar uralkodó

⁵² BERTA, SZJH 195. (Köl Tegin-felirat. Keleti oldal 20.) V. ö. MEH 60. Barfield is kiemeli, hogy a kagáni méltóság a hiung-nu *shan-yü* címmel ellentétben nem volt mindig kizárólagos, mert a főkagán néha kijelölt egy alacsonyabb rangú kagánt a birodalom egy részének kormányzására. BARFIELD 1992. 132.

⁵³ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 15. (SZÁDECZKY-KARDOSS Samu fordítása.)

⁵⁴ A források tágabb szövegekörnyezetét a politikatörténeti háttérrel l. SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 14–21.

⁵⁵ DOBROVITS 2000. 192–194.

frank segítséggel a kagáni méltóság megújítására törekedett: „*a kagán küldött el egyet főemberei közül azzal a kéréssel, hogy az övé legyen az a régi tisztség (rang és hatáskör), amelyet a kagán szokott volt birtokolni a hunok körében. Kérése teljesítéséhez a császár hozzájárulását adta, és elrendelte, hogy régi szokásuknak megfelelően a kagáné legyen az egész teljhatalom az országban.*”⁵⁶ Értelemszerű, hogy a IX. század elején a Türk Kaganátus már nagyon rég nem játszott szerepet a történelem színpadán, viszont a VI. század derekán ez a fajta az erős legitimációs kényszer – ki birtokolhatja még a kagáni címet a türkökön kívül? – nagyon is eleven tényezőként hatott. Hanem a kagáni uralkodónév viselése iránt érzett vágy teljességgel hiányzott a Magyar Nagyfejedelemség kezdeteiből. A Kalocsa környéki nyíltegezen található rovásfelirat lehetséges „kagánomnak” („kánomnak”?) értelmezése semmifajta bizonyító – hát még nem reprezentatív érvénnyel bizonyító! – erőt nem képvisel arra nézvést, hogy Álmost vagy Árpádot alattvalói tömege kagánként tartja számon. Arra még inkább nincs jel, hogy Álmos és Árpád a kagáni cím elbirtoklásával mindenáron a türk uralmi logikát öröklő Kazár Kaganátushoz képest definiálja magát. Álmos hatalmának fedezetét a turulmonda, a Magyar Nagyfejedelemség erős központi hadereje, a kazároknak a magyarokkal szembeni védekező magatartása, valamint a kazároktól elpártolt kabarok integrációja kellő mértékben biztosította. Tovább haladva a kazárokkal kapcsolatba hozott méltóságokon a kündü következik. Feltűnő, milyen beszédesen hallgatnak erről a bizánci kútfők, holott a kormányzati terminológiára fogékony *DAI* egyértelműen tisztségnévként definiálja a gyulát, szintúgy a horkát. Rejtély, hogy amíg a *második* és a *harmadik* magyar főméltóságot eredeti nyelven is megjeleníti VII. Konstantin, addig éppen az *első* hatalmi tényezőt, a tulajdonképpeni magyar államfőt kizárólag saját görög nyelvén írja le, *mezas arkhon* (illetve jórészt *arkhon*) formában. Miért nem szerepel nála a Dzsajháni-hagyomány kündüje? Az nem érv, hogy azért mert a X. század közepén ez a méltóság *már* nem létezett, ugyanis a *DAI*-ban felgyülemlett magyar tárgyú értesülések korai rétege a IX. század elé mutatott vissza,⁵⁷ ahol sem „kündü”, sem „arkhon” monarchát nem lelni, csak első vajdát. Ennél több nem is kell ahhoz, hogy lássuk a kündü-cím relativitását: a magyar uralkodó nem *abszolút értékben* volt kündü, hanem csak *a bokharai tudós elveszett munkája szerint*. Ha van „abszolutizálható” méltóságnév, az a több kulturális közegből ismert gyula. A címek tisztség- és személynévi előfordulásaira visszapillantva megint csak a szétszórt nyelvi adatok mozaiktörmelékeivel szembesülünk. Mindezeknél fogva a bekezdés elején feltett három kérdés mindegyikére csak nemleges választ tudok adni: nem állítható fel a steppei uralkodónevek abszolút hierarchiája; és ha ilyen nincs, akkor nyilván nem helyezhető el benne a kagán és a kündü (illetve e

⁵⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 307. (SZÁDECZKY-KARDOSS Samu fordítása.)

⁵⁷ KAPITÁNYFY 1997.

kettő viszonya); és nem érzékeltethető mindez a maga történeti dinamikájában. Nem tudtuk meg teljes bizonyossággal, hogy miként nevezték magyar alattvalói Álmost. Akkor járunk el helyesen, ha az egymástól független görög „megas arkhon” és a latin „senior magnus” helyeket alapul véve a „nagyfejedelem” kifejezéssel tiszteljük az első magyar uralkodóház 1000 előtti képviselőit.⁵⁸

A fentiekben remélhetőleg sikerült kellően érzékeltetnem, magam miért nem tartom indokoltnak, hogy a Dzsajhánihoz köthető közlések köré rendezzük a többi híryanagot. Nem bizonyos, hogy a statikus geopolitikai körképet adó Dzsajháni-hagyomány messzebbre és mélyebbre látott vissza a magyarság állami régmúltjába, mint Bíborbanszületett Konstantin szintén statikus természetű államkormányzati kézikönyve.

Ami pedig a hazai lejegyzésű dinasztikus hagyományt illeti: ideje lenne az újabban szokottnál nagyobb értéket tulajdonítani neki a dinasztiahoz való közelsége miatt. Györffy György fenntartással viseltetik „az Árpád-ház dinasztikus törekvéseitől” áthatott adatok iránt, és az ilyesmitől mentes írásművek körébe kizárólag a muzulmán értesüléseket, György Barát Krónikájának Folytatóját, meg a nyugati évkönyveket engedi be. Az uralkodóház szemléletét és legitimációs törekvését közvetlenül tükröző kútfők közé nemcsak a magyar krónikákat, hanem a *DAI*-t is odasorolja.⁵⁹ Mindezt a „Kurszán kündü” gondolatot kimunkálva végezte, aminél fogva ez a csoportosítás Dümmerth Dezsőtől meggyőző módszertani kritikát kapott. Dümmerth joggal érvelt úgy, hogy az uralkodóházhoz „közelállás nemcsak elfogultságot, hanem tájékozottságot és jólétesültséget is jelenthet. Mint ahogy a távolállók esetében sem feltétlenül biztos, hogy elfogulatlanok, lehetnek rosszul értesültek, sőt rosszindulatú ferdítők is, mint minden más tárgy esetében. Ha nem így volna, a valóság megismerhetetlenné válna, mivel éppen a közelálló, jólétesült adatokat kellene elfogultság gyanúja miatt mindig mellőzni. Hazugságok feljegyzésével csak akkor vádolhatjuk a krónikásokat, mint ahogy bárki mást is, ha ezt be tudjuk bizonyítani.”⁶⁰ A *DAI* kapcsán Györffy mellőzi a bizantinológia általa is megismerhető eredményét, amely szerint a Bíborbanszületett különböző eredetű kútfőkből merített,⁶¹ vagyis a magyarokról szóló hírek nem mindegyike ered Árpád-házi Termacsu elmondásából. A Levedi-kori hetes tagozódású szövetségi előállam kialakulása Álmos nemzetségének egyeduralma elé keltezendő; míg a dinasztikus érdekek munkálhatott Termacsuban, hogy éppen ő idézze fel az őseivel nem rokon Levedi első vajda emlékezetét? Ez a hetes tagozódás jelenik meg Anonymusnál Álmos megválasztásakor; a honi krónikákban

⁵⁸ *DAI* 178–179.; MPH IV/2. 19.

⁵⁹ GYÖRFFY 1959. 130.

⁶⁰ DÜMMERTH 1987b. 16.

⁶¹ MORAVCSIK 1950. 7.

Árpád első kapitányként emelkedik ki a többi hat közül; de a *DAI*-ban az Árpád-ház uralmi korszakán belül is előtűnik a monarchikus szint alatt lévő hét + egy (vagyis az előzőekhez hasonló) felosztás; erről Dzsajháni másolói/kivonatolói nem tesznek említést.

Az államvezetés megnevezéséről és jellegéről szóló vizsgálódásaim alapján úgy látom, Hóman Bálintnak igaza van: ne keressünk analógiákat a kazár és a magyar államszervezet között.⁶² A tapasztalt hasonlóságok ellenére sem, hiszen ez a két állam ugyanabban a steppei kultúrkörben fogant, egymás szomszédságában élt: nem csoda, ha egyes arab szerzők hasonló vonásokkal festették fel bizonyos jellemzőiket. Mindazonáltal a magyar államfejlődés egyedi ismérveit érdemes a mélyebbre látó – hazai és bizánci – írókhoz fordulnunk.

3. Törzsi államok a X. században?

A magyar államberendezkedés kulcskérdése, hogy a *DAI*-ból és a hazai krónikákból ismert hetes tagozódás-e a fő politikaformáló erő, vagy a monarchikus hatalom. A X. századi államkormányzat jellegéhez megint a Bíborbanszületett fő műve a kiindulópont. Annak 40. fejezete a 950-es évekre vonatkoztatja az alábbi állapotokat: „*A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak.*”⁶³ Kiknek nem engedelmeskedik a nyolc „törzs” népe? Ha saját vezetőinek, akkor a „törzsi” keretek a monarchikus hatalom árnyékában enyésztek el, ám ha a nagyfejedelemnek és a két utána következő méltóságnak (a gyulának és a karchának), akkor ellenkezőleg: a „törzsi” összetartás a központi hatalom rovására érvényesül! A szakirodalomba a második értelmezési mód talált hamarabb utat.

Manapság már nem szokás forgatni Szalay László 1852-ben kiadott országtörténetét, holott sajátos állam-koncepciót fogalmazott meg Bíborbanszületett Konstantin munkáit olvasva. Előbb a *DAI* 40. fejezetéből vett passzust értelmezte: „*a' turk törzsökök nincsenek fejedelmeiknek alávetve, hanem, külön mindenik törzsök másmás folyam' partjain lakván, kölcsönös szerződés' útján arra kötelezték, hogy a' melly rész haddal támadtatnék meg, azt mindnyájan közös erővel támogassák. Hadi fővezérek pedig Árpád' véréből való fejedelem.*” Az uralmi hatáskörök modellezéséhez felhasználta a tudós császár másik művét is, az utókor által a *De cerimoniis aulae Byzantinae* címmel ellátott szertartáskönyvet. „*Az állodalmi forma tehát »szövetség« volt, közös hadi fővezérrel, de nem közös fejedelemmel. Kiviláglik ez Constantinnak »de ceremoniis aulae byzantinae« czimü munkája' azon helyéből is, melly a' görög császárral a' magyarokhoz intézett levelekre e*

⁶² HÓMAN 1908. 879.

⁶³ *DAI* 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

czimet iratja: »ad archontes turcorum«, a' magyarok fejedelmeihez.”⁶⁴ Hozzá hasonlóan Szabó Károly sem tartotta monarchikusnak a X. századi magyar államot, és e véleménye alátámasztásául a DAI több részletét vonultatta fel. Gábrriel pap 8. fejezetben olvasható követjárásából arra következtet, hogy mivel a császár e „fontos nemzeti ügyben nem magával a nemzet vezérével vagy közfejedelmével, hanem a nemzet fejedelmeivel tanácskozott s ezektől vette a választ, ... a magyar állodalom a X-dik század első felében, mikor ez eseménynek történni kellett, még nem volt egyeduralmi szerkezetű...”⁶⁵ A 40. fejezet kulcsmondata Szabó Károly magyarításában így hangzik: „S a turkok ezen nyolcz nemzetsége nem alattvalói saját fejedelmeinek, hanem szerződésben vannak, hogy a folyók szerint, a melyik részen háború talál kiüttni, egymást egész készséggel és buzgósággal segítik... a magyar állodalom a X-dik században nem egyeduralmi alapon, hanem a nemzetségek szövetségén alapúlt.”⁶⁶ Hóman Bálint szintén ezt vallotta pályájának kezdetétől fogva. 1908-ban közölt álláspontja igen határozott. „Árpád halála után közvetlen utódai, habár a fejedelmi méltóságot viselték is, igazi monarchikus hatalom gyakorlására képtelenek voltak s uralkodásuk ideje alatt a régi méltóságok viselői ismét jelentő szerephez jutnak. A gyulák szinte külön állammá teszik birtokukat, úgy hogy Szent Istvánnak nagy küzdelmébe kerül annak beolvasztása országába, Bulcs horka pedig jóformán az egyedüli férfiú nemzetünk történetében Árpádtól Géza fejedelem koráig, kinek nagyobb képességeiről forrásainkból értesítést nyerhetünk.”⁶⁷ 1912-ben a Kárpát-medencébe érkezett magyarok törzsek szerinti megtelepedéséről adott képet, Anonymus, a krónikák, és helynevek alapján.⁶⁸ A monarchia Árpád és Géza közötti gyengeségét a Magyar történet szintézisében is vallotta, mondván a fejedelmeknek nem engedelmeskedő törzsi „hadnagyok” akarata határt szabott az uralkodói hatalomnak.⁶⁹

A törzsi széttagolódás gondolatát Kristó Gyula tetőzte be. Elmélete a korai magyar államtörténet három szakaszát különböztette meg: 1. kazár kezdeményezésre a 850-es évek közepén létrejött a nomádállam, amely a X. század elejéig élte virágkorát; 2. az egy fő vezetése alatt élő magyarság a 910-es évektől kezdve fokozatosan átkerült a sok fő alatt élő népek csoportjába, vagyis a monarchia törzsi államokká lényegült át; 3. ezek a törzsi államok viszont nem egy újabb nomádállammá álltak össze, hanem Szent István – erőteljes német hatás érvényesülése mellett – európai típusú magyar államot alapított.⁷⁰

⁶⁴ SZALAY 1852. 49.

⁶⁵ SZABÓ 1860. 73–74.

⁶⁶ SZABÓ 1860. 141.

⁶⁷ HÓMAN 1908. 882.

⁶⁸ HÓMAN 1912b.

⁶⁹ HÓMAN 1935. 121–175.

⁷⁰ KRISTÓ 1977. 222–223.; KRISTÓ 1995. 229–369.

A sok fő alatti lét egyik bizonyítékát a *DAI* 40. fejezetében foglaltaknak Szalayéval, Szabóéval és Hómanéval azonos értelmezésében látta.⁷¹ Emellé további érveket sorakoztatott fel, közöttük VII. Konstantin császár szertartáskönyvéből való szöveghelyét. Kristó a tágabb szövegösszefüggést tekintve észrevételezte, hogy amíg a császár a magyarok és a besenyők *arkhonj*aihoz, addig Kazáriába a kagánhoz címezik leveleiket, s ebben finom különbségtételt lát az egyszemélyi kazár illetve az *arkhonok* vezette magyar és besenyő uralmi forma között. A törzsi keret megerősödését az emléküket őrző helynevek Kárpát-medencei túléléséből is kiolvassa. Ezen felül Kristó Gyula megfogalmazása szerint a „*hét honfoglaló törzs emléke fennmaradt a későbbi magyar krónikás anyagban is, anélkül azonban, hogy innen a törzsek nevéről értesülnénk, vagy hogy a törzsfőknek (kapitányoknak) a honfoglalás időszakára megadott nevét minden ponton hitelesnek kellene elfogadnunk.*”⁷² Bizonyító erőt tulajdonít még Anonymus *Hetumoger*-kitételének,⁷³ valamint Ibn Hayyan híradásának a Katalóniában háborúskodó magyarokról, akik hét vezér alatt álltak.⁷⁴ Ebből szerinte „*Sokkal valószínűbb arra gondolni, hogy ebben a listában nem a 942. évi hadjárat Hispániában ténylegesen jelen levő parancsnokainak neve őrződött meg, hanem a magyarok hét vezérének neve. Kevésbé hihető ugyanis, hogy 942-ben a fejedelemség leghatalmasabb vezetői (pl. a gyula, továbbá Bulcsú) személyesen álltak volna a portyázó sereg élén.*”⁷⁵ Ibn Hayyánról másutt úgy fogalmaz, hogy ő „*sejtetni engedte a hét törzs meglétét.*”⁷⁶ Kristó Gyula emellett a törzsi eredetű helynevekből – Czeglédy Károly analógiás érvelését csatasorba állítva – jut el annak kimondásához, hogy a XI. század végéig a törzshöz való tartozás tudatának „*hangoztatása, helynévadásban való kifejezésre juttatása afféle lelki-szellemi pajzs lehetett a törzsetek felszámoló állammal szemben.*”⁷⁷ A közvetlen adatokon túl közvetett, hadtörténeti természetű körülményeket vett számításba. A támadó hadjáratok először 917-ben indultak több irányba, majd 919, 924, 933, 934 és 943 folyamán ismétlődött meg ez a jelenség. Ebből Kristó arra következtet, hogy nem egyetlen központi akarat, hanem a dezintegrációt képviselő törzsi érderendszer küldött seregeket egyazon évben más-más tájakra.⁷⁸ A partikuláris politikai tényezők X. századi túlereje napjainkban is elfogadott elmélet; Makk Ferenc, Zsoldos Attila és Thoroczkay Gábor révén több kutatónemzedéken keresztül érvényesül.⁷⁹

⁷¹ KRISTÓ 1980. 350–352.

⁷² KRISTÓ 1980. 351., 353.

⁷³ KRISTÓ 1977. 222. V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39.

⁷⁴ ELTER 2009. 62.

⁷⁵ KRISTÓ Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. KRISTÓ 2002. 115.

⁷⁶ KRISTÓ 1995. 271.

⁷⁷ KRISTÓ 1995. 273. V. ö. CZEGLÉDY 1969. 85.

⁷⁸ KRISTÓ 1995. 304.; KRISTÓ Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. KRISTÓ 2002. 114.

⁷⁹ MAKK 2010. 17–31.; MAKK 2011. 138–139.; ZSOLDOS 2001. 39.; ZSOLDOS 2010. 299–302.;

Visszakanyarodva a *DAI* 40. fejezetének kulcsfontosságú mondatához az állapítható meg, hogy fenti nézet másfél évszázadnál is hosszabb pályája közben az értelmezés első változata is képviseltette magát a tudományban. Györffy György a törzsszervezet lazulását láttatta ekképp: „*a türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik tulajdon (közvetlen) főnökeiknek, azaz a törzsfőknek... ez pedig azt jelentheti, hogy 950 körül a nyék törzsbeliek nem engedelmeskedtek a nyék törzsfőknek; a kiirtgyarmat nemzetségek a kiirtgyarmat törzsfőnek, stb.*”⁸⁰ A régészek közül többen az ő véleményét osztották. Mesterházy Károly szerint a X. század közepétől fokozott ütemben folytatódott a törzsi kötelékek felbomlasztása. Konstantin még csak arról adott hírt, hogy a törzsek népe nem engedelmeskedik főnökeinek. „*Ha számításba vesszük, hogy a császár a tudósítást éppen a magyarok előkelőitől szerezte, akkor nem kételkedhetünk abban, hogy a törzsek már akkor a tökéletes szétesés stádiumában voltak.*”⁸¹ Később, kutatástörténeti tanulmányában visszatér a törzsek kérdésére. „*Régészeink törzs- és nemzetségfőkről beszélnek inkább, és ők nyilván léteztek a 10. század közepén is, de a politikai alakulat már a 10. század elején sem volt komoly realitás.*”⁸² Bakay Kornél abból indult ki, hogy a magyar krónikák nem tudnak a törzsszervezetről, a régészeti anyag pedig annyira egységes a Kárpát-medence magyarlakta területén, hogy törzsi csoportokra osztása sikertelen kísérlet volt. Ebből eredően a X. században, főleg annak második felében törzsekről, törzsszövetségről nem helyes beszélni.⁸³

Annyi szó esett a törzs és a nemzetség fogalmáról, hogy a forrásadatok újabb számba vétele előtt célszerű előbb *általánosságban* körülírni, mi az a „törzs”, mi az a „nemzetség”, ezután érdemes azt megvizsgálni, hogy a X. századi magyar történelem *egyediségében* tetten érhető-e egyik és/vagy másik. Ez is egy olyan probléma, amivel a magyar történettudomány nemzeti nyelvűvé válása óta szembesül.⁸⁴ Eddigi olvasmányaim alapján úgy találtam, hogy Hóman Bálint modellezi legszemléletesebben a társadalom és a politika különböző szinten működő közösségszervező erőit, ezért elsősorban az ő 1923 folyamán közzétett gondolataira hagyatkozom. Mint mondja, a társadalmi alakulatok természetes úton, vérség alapján jöttek létre, ezeknek legalacsonyabb és legkezdetlegesebb foka a család. E közösségből a felnőtt családtagok kiválása és családalapítása útján új családok szakadtak ki. A vérségi összetartozás tudata azonban nem enyészik el, sőt a vérségen alapuló gazdasági és jogközösség kötelékei sem szakadnak el. Ilyenformán a család termé-

THOROCZKAY Gábor: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. THOROCZKAY 2009. 33.

⁸⁰ GYÖRFFY 1959. 8–9.

⁸¹ MESTERHÁZY 1980. 61.

⁸² MESTERHÁZY 1993. 295.

⁸³ BAKAY 1978. 24.

⁸⁴ Áttekintését l. MESTERHÁZY 1980. 48–52.

szetes szaporodás útján bővül tágabb társadalmi alakulattá: nemzetséggé. A nemzetség – régies szóhasználattal: a „nem” – idővel ágakká bomlik, ezek később új, önálló nemzetséggé erősödnek. A több nemzetséget magába foglaló alakulat a törzs (régiben: „had”). Fontos e két fogalom világos elkülönítése. „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs – mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi – korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokot is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.” Igaz, Hóman számot vetett azzal is, hogy a valóság nem papírforma szerint működött. „A törzs tehát politikai szerv. A közfelfogás azonban e korban még nem tesz különbséget a politikai és társadalmi szervezet fogalma közt.”⁸⁵ Hasonlóan ábrázolta a szűkebb (nemzetség) és a tágabb közösségfogalom (törzs) mibenlétét Ecsedy Ildikó, amint a nemzetség vérségi-társadalmi, a törzs gazdasági-politikai jellegét észlelte a steppei népek körében, bár Hóman Bálinthoz képest talán még jobban hangoztatva az elkülöníthetőség iránt érzett kutatói kételyeket.⁸⁶

A X. századi magyar „törzs” és „nemzetség” fogalmát jelölő szavak bizánci és hazai forrásokban, görögül és latinul tűnnek eléink. VI. Leó a belső tagozódásra két alkalommal utal. „A türkök törzsei (Τούρκων φύλα) *fürkészők és szándékaikat rejtegetők...*” Kevéssel alább így mutatja be településük rendjét: „Nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek (γένη καὶ φυλάς) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron.”⁸⁷ Összevetve a *Taktika* VII. századi fő forrásával, felemás eredmény áll elő: a „türkök törzsei” ugyan Bölcs Leó betoldása, ám a „nemzetségek és törzsek szerint” való tagozódás a *Strategikon*ból vett kitétel.⁸⁸ Toposz-gyanús a *forma*, ami önmagában nem zárja ki a *tartalom*, mármint a VI–VII. századi türk és a IX–X. századi magyar viszonyok hasonlóságát, de messzemenő következtetéseket azért sem célszerű levonni belőle, mert Leó császár éppen a megelőző mondatnál hangsúlyozza, hogy a magyarok „egy főnek az uralma alatt állnak.”

A Magyar Nagyfejedelemség meggyengülését, hovatovább törzsi államokra bomlását főleg Bölcs Leó fia Bíborbanszületett Konstantin műveiből, s nem korábbi kútfőkből szokás kiolvasni. A *De Administrando Imperio* és a *De cerimoniis aulae Byzantinae* tagadhatatlan előnye, hogy egyik munka

⁸⁵ HÓMAN 1923. 15–17.

⁸⁶ ECSÉDY 1982. 217–229.

⁸⁷ MORAVCSIK, ÁMTBF 18–19. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁸⁸ MORAVCSIK 1951. 340–341. Újabbán v. ö. B. SZABÓ 2010. 41–50.

sem rendelkezik úgy „irodalmi” előképpel, mint a *Taktika*, amelyre a *Strategikon* a toposzszerűség gyanúárnyékát veti. A DAI 40. fejezetének fel-felidézendő mondatának kulcsszavát eddig háromféle magyarítás adta vissza: „törzsök” (Szalay László), „nemzetség” (Szabó Károly), „törzs” (Moravcsik Gyula). Ennek oka az, hogy a középgörög eredetiben a nem engedelmeskedő egységeket a „genea” szó jelzi, amelynek alapjelentése az, hogy ’nemzetség’. Ez súlyos figyelmeztető jelzés arra nézvést, hogy itt egy terminológiai problémába ütközünk. A „magyar állodalom” X. századi dezintegrációját valló Szabó Károly még nemzetséggként fordította, bár azt meg nem mondhatom, hogy ő miben látta a nemzetség és a törzs fogalmának eltérését. Láthattuk, hogy Hóman Bálint milyen határozottan húzta meg a két jelentésmező közé a határvonalat. Sajnos az elvi igényesség itt nem párosult gyakorlati alapossággal: a Leónál olvasott *genea* ’nemzetség’ értelmét elintézi azzal, hogy Konsztantin „*e nevet a törzsre alkalmazza*” – ennek indoklását azonban nem adja.⁸⁹ Jogos hiányérzetünket Moravcsik Gyula okfejtése volt hivatott pótolni. A DAI 40. fejezete elején felsorolja a magyar „törzseket”. Összehasonlítva a besenyő „törzsek” 37. fejezetben közölt jegyzékével Moravcsik lényeges különbséget észlel: ott ugyanis „*forrásunk a törzseket θέμα-eknek nevezi, vagyis a bizánci birodalom tartományainak megjelölésére szolgáló közismert terminus technicust használja.*” Ezzel szemben a γενεά szóval találkozunk a magyar törzsek jegyzékében, ami inkább a ’nemzetség’ szónak felel meg. Ám ezt a DAI elébb a besenyők vonatkozásában azonosítja a θέμα-val.⁹⁰ Moravcsik gondolatmenete mindazonáltal nem ad választ arra, hogy a magyar γενεά mellől miért hiányzik akár a θέμα, akár a φύλα megfeleltetés, amely kétséget kizáró érvennyel jelezhetné, hogy itt nem nemzetségekről, hanem tartományokról, avagy törzsekről tétetik említés. Politikai ismérvek alapján feltehető az, hogy – amennyiben ragaszkodunk az utólag kidolgozott elméleti kategóriákhoz – a magyar és a kabar γενεά inkább törzsként, mint nemzetséggként viselkedik. Erre a 39. és a 40. fejezet „számháborúja” mutat, ám ebből egy újabb kérdés kerekedik: mikor hányan lehettek a kabar „törzsek”? „*Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből (Χαζάρων γενεᾶς) valók... Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében (γενεᾶς), aki máig is megvan. Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (γενεᾶ), második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.*”⁹¹ Szembeötlő Moravcsik Gyula fordítói eljárása, ahogy a „genea” előbb ’nemzetség’, majd kissé alább ’törzs’ jelentést ölt. A politikai érv a háromból eggyé vált kabar törzsből érhető tetten: e két pillanatsfelvétel két fokozatban mutatja be a kabarok magyar uralom alatti meg-

⁸⁹ HÓMAN 1923. 15.

⁹⁰ MORAVCSIK 1936. 289. V. ö. DAI 168.

⁹¹ MORAVCSIK, ÁMTBF 46–47. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. DAI 174–175.

szerveződését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont már a három eredeti különbözősége végleg eltűnik, és a „genea” is egynek látszik. Ebből következőleg ésszerűbb azt feltételezni, hogy három politikai-katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen, mint azt, hogy három természetes vérközösség – nemzetség – nem tovább osztódik, hanem megfordítva a „rendes” fejlődési irányt egyesül. Ám a kabarok magyar kötelékbe integrálása az iménti „számháború” érvényét kiterjeszti a Magyar Nagyfejedelemség egészére: odáig nőtt a kérdés, hogy mikor hányan lehettek a magyar „törzsek”? Levedi korában, a monarchikus egység előtt heten voltak, a kabarok – három? egy? – törzsét leszámítva most is heten vannak; egészen addig, amíg a törzsnévi eredetű helynevek szót nem kérnek. E forráscsoport fokozott óvatossággal kezelendő, és erre a későbbiek során több szemléltető példát hozok fel. Ide most annyi tartozik, hogy a Bíborbanszületettnél Kürtgyarmat törzs szerepel, de a magyar helynévi anyagban a Kürt és a Gyarmat külön fordul elő, vagyis ezek a helynevek akkor keletkeztek, amikor „Kürtgyarmat” már nem volt egyben. Kettévált? Felbomlott?⁹² Nyitva hagyva annak kérdését, hogy mi lett a többivel, már a három kabar és Kürtgyarmat esete is jól mutatja: ezek a szervezeti keretek igen képlékenyek voltak. Márpedig ilyen múlandó alapok megbírhatták-e a rájuk építendő törzsi államokat? Itt kell ismét felidézni a 40. fejezet ominózus mondatát, tágabb környezetében, a fontos kifejezések görög eredetijével.

„A türköknek ez a nyolc törzse (γενεαὶ) nem hunyászskodik meg a maga fejedelmei (ἄρχοντες) előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből (γενεᾶς) sorban következő fejedelem (ἄρχοντα), és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek (γενεᾶ ἄρχοντα) is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme (μέγας Τουρχίας ἄρχων) négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt.”⁹³ A genea mellé immár az *arkhon* szó jelentésszűkítése is felzárkózott. Milyen *arkhonnak*, *arkhonoknak* nem engedelmeskedik tehát ez a nyolc *genea*? A magyar államvezetés három szintjén álló méltóságok megjelölésére is szolgál az *arkhon*: VII. Konstantin sajnos ez alkalommal sem csiszolta túl a kormányzati viszonyok érzékeltetését. Először is *arkhon* a legfelső szinten elhelyezkedő uralkodó (néha *megas arkhon*). Másodjára az *arkhon* vonatkozik a gyula és a karcha bírói tisztségére; a 40. fejezet kevéssel alább ez utóbbi betöltőjével, Bulcsúval mint „Turkia harmadik fejedelmével és karchájával (τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρχίας)” számol.⁹⁴ Végül a harmadik vezetői

⁹² KRISTÓ 1995. 272.

⁹³ DAI 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁹⁴ DAI 178–179.

szinten nyolc *arkhon* jelenik meg, egy-egy *genea* élén. (Ezt a terminológiai nagyvonalúságot a 40. fejezet végén egy meglepő precíz vonás ellentételezi, amikor a basileus megjegyzi, hogy a két bírói méltóság mégsem egyenrangú, mert a gyula előbbre való.)⁹⁵

Az „arkhon” szó nemcsak ennyiféle jelentést hordoz a DAI 40. fejezetében: fentebb a 894-ben vagy 895-ben lezajlott magyar–bolgár háborúról megjegyzi, hogy az időben Árpád fia Liüntika (Levente) volt az *arkhonjuk*.⁹⁶ Szalay László és Szabó Károly után Kristó Gyula is a ’fejedelem’ értelmű fordítással számolt; Kristó emiatt ezt a közlést kiköktetette az előadás menetéből, és érvényét néhány évvel későbbre tolta, hogy Leventét Árpád utáni fejedelemtént láttathassa.⁹⁷ Az a kisebbik gond, hogy amíg a hadi eseményeknek szentelt részben előfordul Levente, addig az Árpád fiait sorra vevő genealógiából hiányzik; nagyobb gond az, hogy az *arkhon* tisztségnév jelentéstartománya tágabb az ’uralkodó’ fogalomkörénél. Erre Makk Ferenc mutatott rá, s a ’seregvezér’, ’törzsfő’, ’fejedelem’, ’nagyfejedelem’ lehetőségek közül a szövegkörnyezet alapján megállapította, hogy „*Levente a türkök (mégpedig a bolgárok ellen vonuló türk sereg) vezére (ἄρχων-ja) volt.*”⁹⁸

Az *arkhon* terminus aktuális értelme, ezen keresztül az előző kérdésre adandó válasz tehát mindig a szoros gondolati egységben keresendő: eszerint viszont a nyolc *genea* a saját *arkhonjainak* nem engedelmeskedett! Ez derül ki Moravcsik Gyula fordításából, de vele egyező szellemben ültette át angolra ezt a szövegrészt Romilly James Heald Jenkins: „*These eight clans of the Turks do not obey their own particular [kiemelés tőlem – Sz. Gy.] princes, but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out.*”⁹⁹ Györffy György vonta le ebből a megfelelő történeti következtetést: a központi hatalom felülírta a partikuláris kereteket. A középgörög filológia Moravcsiktól és Jenkinstől való eredményei ilyenformán a X. századi magyar törzsi államok elméletének legerősebb filológiai tartóoszlopát döntötték le. Látni fogjuk, hogy nem bizonyul tartósabbnak a többi sem.

Ami Bíborbanszületett Konstantin császár másik munkáját illeti: a *De cerimoniis aulae Byzantinae* az alábbi követelményeket írja elő az idegen hatalmakhoz intézett levelek címzésekor: „*A türkök fejedelmeihez (ἄρχοντες τῶν Τούρκων) két solidus értékű aranybulla*” szükségeltetik. *Konstantinos és Romanos Krisztus-szerető római császároknak (βασιλέων) a türkök fejedelmeihez intézett levele.*”¹⁰⁰ Kristó Gyula azon érvelése, amely szerint a magyar *arkhonok* többes számba tételének fokozott jelentőséget kell tulajdonítani,

⁹⁵ DAI 178–179.

⁹⁶ DAI 176–177. A háború datálására vonatkozó nézetek áttekintését l. MAKK 1985. 4.

⁹⁷ KRISTÓ 1980. 182.

⁹⁸ MAKK 1985. 5–9.

⁹⁹ DAI² 179.

¹⁰⁰ MORAVCSIK, ÁMTBF 34. (Moravcsik Gyula fordítása.)

visszafelé sült el. Ugyanis itt nem csak a magyar „fejedelmek”, hanem a bizánci császárok is többes számban állnak, s ebből mégsem gondolná senki, hogy Bizánc ne lett volna monarchia! A Kelet-Római Birodalom irányításában bevett szokás volt a kijelölt örökösök társcsászárrá koronázása,¹⁰¹ így tett VII. Konstantin is fiával, a későbbi II. Romanos császárral (959–963), akivel nemcsak itt, hanem az általa veretett pénzekben is együtt szerepelt.¹⁰² Azonfelül, úgy vélem, kimerítően taglaltam az *arkhon* Bíborbanszületett Konstantin által alkalmazott jelentéseit, ahhoz, hogy lássuk: a *De cerimoniis aulae Byzantinae* „ἄρχοντες”-adatára sem lehet a „sok fő uralma alatt álló” magyar politikai berendezkedés képzetét ráterhelni.

Időrendben haladva Ibn Hayyan következik, akinek hét vezéremlíttését Kristó Gyula nem a 942. évi hadjárat irányítóira, hanem a Kárpát-medencei hátország hatalomgyakorlóira érti. Illendő tágabb összefüggéseiben felidézni, voltaképpen mit állított a hispániai muszlim író. „*E vad nép támadása al-Andalus Felső Végei ellen Katalónia felől jött. Amerre csak ott elvontak, mindenkit leigáztak. A Felső Végek szélén, Lérída városának kapujában, šawwal hó 19-én csütörtökön [VII. 7.] ütöttek táborn. Előörseik (innen kiindulva) törtek be Odèn-ba, Cerdanya-ba és Huesca városába. Foglyul ejtették Yahyà b. Muhammad b.al-Tawīl, Barbastro városának urát, szombaton, letáborozásuk harmadik napján. Igen nagy számban voltak, hatalmas tömegben (jöttek). Az élelmük elfogyott és az ország kivetette őket magából. Hét vezér alá tartoztak, egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet Tyīlah-nak [Gyilának] hívták, őt követte 'h.r [Ecsér], (w).l.h.w.d.y [Bulcsú], b.s.m.'n, l.(x).s, 'r.w.d és h.d.h.d.y.*”¹⁰³ Az az *Al-Muqtabis* magyar vonatkozású híreinek forrásait Elter István különítette el aprólékos filológiai elemzéssel. Fentebb egy önálló szövegegységet idéztem végig, s ebből világosan kiderül, amint azt Elter leszögezi, hogy a hét magyar vezéren a Katalóniát sújtó hadsereg hét parancsnoka értendő, nem pedig valamiféle hét törzsi államfő.¹⁰⁴ Elter István állásfoglalását további tényezők igazolják. Egyfelől a hét hadvezér nem egyenrangú, hanem közöttük Gyula tartja kézben a főséget, és ez a körülmény jól illeszkedik a gyula keleti muszlim kútfőkből ismert főparancsnoki feladatköréhez; másfelől a Kárpát-medencében „nomadizáló” magyarok

¹⁰¹ Két eset elég ennek szemléltetésére. Egyik szerint IV. Leó (775–780) 776-ban koronáztatta társcsászárrá fiát, VI. Konstantint (780–797). A másik példa ahhoz a makedón dinasztiahoz vezet, amelyből Bíborbanszületett Konstantin is származott. Nagyapja, I. Basileios (867–886) legidősebb, Konstantin nevű fiát jelölte utódává ezzel a szertartással utódává 869-ben, sőt 870-ben másodszülöttje, a későbbi VI. (Bölcs) Leó császár, sőt 879 körül harmadik fia, a majdani Alexandros császár (912–913) is elnyerte a társcsászári koronát. OSTROGORSKY 2001. 165., 213–214.

¹⁰² KOVÁCS 1989. 84., XIX–XX. tábla.

¹⁰³ ELTER 2009. 62. (Elter István fordítása.) Gyula, Ecsér és Bulcsú névalakjának indoklását I. ELTER 2009. 95–97. V. ö. MEH 257.

¹⁰⁴ ELTER 2009. 70.

leírása más forrásból ered, mint a katalóniai hadjárat elmondása.¹⁰⁵ Különösen érthetetlen Kristó ama ellenvetése, miszerint nem valószínű, hogy 942-ben a fejedelemség legmagasabb rangú vezetői személyesen vezették volna a sereget, és ezért kell a hét vezéren a hátország hét törzsfőjét érteni. Bulcsú vezér forrásokban nyomon követhető sorsa tökéletes cáfolatát nyújtja ennek a vélekedésnek. Az Ibn Hayyannál harmadikként említett Bulcsú háborús tevékenysége nem korlátozódott a katalán frontra. A számára végzetes augsburgi csata előtti esztendőből, 954-ből szintén említi forrás, amint németföldön hadakozott: konkrétan Aventinus nevezi meg „Bultzko magyar királyt”.¹⁰⁶ És ezt a tényt Kristó Gyula több más munkájában tárgyyszerűen rögzítette!¹⁰⁷ 954-ben és 955-ben évhez köthető vezérségein kívül úgy tűnik, gyakran viselt még hadakat külországokban. A bizánciak életét is sokszor megkeseríthette Ioannes Skylitzes szerint. *„De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színlag a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül... Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére... Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került, és császáruk, Ottó karóba húzatta.”*¹⁰⁸ Noha a X. század két nyugati írója, Gerhard és Widukind, valamint a hazai íráshagyomány úgy tartja, hogy Bulcsút felakasztották,¹⁰⁹ ez a szégyenletes halálnem talán nem kizárólag Henrik bajor herceg (I. Ottó császár öccse) beteges lelkületének számlájára írandó, amit egyébiránt joggal hangsúlyozott Bóna István,¹¹⁰ hanem Bulcsú természetének is. A Regensburgban kivégzett Bulcsút „vérszomjas”, „harcias” és „rettenthetetlen szívű” férfinak ábrázolja,¹¹¹ Kézai Simon egyenesen Vérbulcsúnak hívja, s magyarázatképpen egy regényesen túlzó szörnyeteg-képpel színesíti gestáját, amikor a németeket nyárson sütögető, vérüket ivó hadvezér kegyetlenségét ecseteli.¹¹² Mindezek ismeretében nem hihető, hogy a nyugati és keleti hadszíntéren egyaránt megfordult harcias „Vérbulcsú” éppen 942-ben maradt otthon törzset, vagy

¹⁰⁵ Az eltérő eredetű szövegegységek színes szemléltetését l. ELTER 2009. 87–88.

¹⁰⁶ GOMBOS, CFHH I. 353.

¹⁰⁷ KRISTÓ 1980. 285.; KRISTÓ 2003. 51.

¹⁰⁸ MORAVCSIK, ÁMTBF 85–86. (Moravcsik Gyula fordítása.)

¹⁰⁹ HKÍF 227., 238. V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 109., 169., 308.

¹¹⁰ BÓNA 2000. 55.

¹¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 107. V. ö. AKS 45. (Veszprémy László fordítása.)

¹¹² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 167. „Vérbulcsú” megnevezés szerepel a XIV. századi krónikaszerkesztményben is. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292.

éppenséggel törzsi államot vezetni. Ibn Hayyan pozitív adatának hitelességét tehát Elter István arab filológiai elemzése mellett a görög és a latin nyelvű forrásokból előállt hadtörténelmi tablókép is igazolja.

Bulcsú révén a hazai gesták és krónikák köréhez érkeztünk. Kiolvasható-e belőlük valamiféle „törzsi” tagozódás emléke? A válasz egyértelműen nem. Először is Anonymus így ír Álmos megválasztásáról szólva: „*a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak* (VII principalis persone, qui Hetumoger vocantur)”¹¹³ Ebből világos, hogy Béla király Jegyzője nem hét különálló politikai egységet jelenít meg, hanem egy fejedelmválasztó elit testület hét tagját érti rajta. A steppei analógiákból természetesen régóta felfigyelt a kutatás arra, hogy ez a névadási képlet – a törzsek számát mutató számnévi jelző + a tulajdonképpeni népnév, itt: hét + magyar – beleillik abba a törökös gyakorlatba, amelynek példái között a *kilenc oguz* (*tokuz oguz*), *tíz ogur* (*on ogur*), *harminc ogur* (*utur ogur*, *utrugur*) fordul elő hivatkozási alapként.¹¹⁴ Csakhogy ennek emlékezetét nem lehet Anonymusra rábizonyítani, amikor a nála évszázadokkal korábban élt Bíborbanszületett Konstantin is gyengült tekintélyű törzsfőkről tett említést, akik ráadásul nem mindig voltak heten, mivel a hozzájuk csatolt kabarokat hol három, hol egy egységként láthattuk nála. További „számháborús” ínyencfalatot talál elénk Anonymus, amint a gesta 10. fejezetében „kunok” meghódolásáról tudósít, akik még orosz földön tettek hűségesküvet Álmosnak, és döntöttek úgy, hogy vele Pannóniába indulnak.¹¹⁵ Az Anonymus-i „kunok” és a kabarok azonosságát magától értetődőként kezeli Hóman,¹¹⁶ ami logikus, hiszen Kelet-Európában a IX. század második feléből csak a kabarok csatlakozásáról tudunk. Csakhogy ezek a „kunok” a változatosság kedvéért *hét* vezér alatt álltak. Kézai Simon és a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* tovább élteti a hetes szám politikaformáló erejét, de Anonymussal megegyező szellemben, vagyis nem hét „törzs”, hanem – a fejedelmi személyek helyett – hét kapitány (*capitaneus*), avagy hadvezér (*exercitus ductor*, *exeritus dux*) áll a magyarok élén.¹¹⁷ A hét magyar fejedelmi személy illetve kapitány, továbbá a hét kun vezér kapcsán rendre a nemzetség (*genus*, *generatio*) kerül elő. Amikor az V. István-kori gesta írója, Ákos mester méltatlankodik, amiért a szkítiai magyar nemesek nemzetségei közül Ákos, Bor, Aba és mások nem kapnak helyet a hét kapitány között, akkor ő sem a *törzsi* kereteket hiányolja, hanem a többi ősnemes *nemzetség* emlékezetének kér helyet. Ennek érdekében attól sem riad vissza, hogy a hét magyar („*het Mogor*”) értelmét a német földről megcsonkítva, hírmondónak hazaküldött gyászmagyarokra vonatkoztassa.¹¹⁸ S habár az el-

¹¹³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39.

¹¹⁴ NÉMETH 1991. 79.; RÓNA-TAS 1997. 267.

¹¹⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 46.

¹¹⁶ HÓMAN 1935. 123.

¹¹⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–167., 286–292.

¹¹⁸ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 41., 46., 165–167., 286–294. V. ö. MÁLYUSZ 1971. 54.

sődlegesen 'törzs' jelentésű *tribus* kifejezés Kézai Simonnál többször is előtűnik, de a szövegkörnyezetből következően a nemzetség szinonimájaként. „Mármost ezen kapitányok közül a Turul nembeli (de genere Turul) Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Ügyek dédunokája a többieknél gazdagabb volt, és hada is erősebb. Így hát hadával együtt ez az Árpád hatolt át legelőször a rutén havasokon, és elsőként vert táborn az Ung folyó mellett, mivel az ő nemzetsége Szkítia többi törzse (eius prosapia prae ceteris Scitiae tribubus) viszonylatában azt az előjogot élvezzi, hogy előrenyomulás közben a sereg élén halad, visszavonuláskor pedig a legutolsó.”¹¹⁹ A második példa, ha lehet, ennél is szemléletesebb. „Lél volt a hatodik sereg vezére... Tőle származott a Zovárd törzs és nemzetség (tribus et cognatio).”¹²⁰ Nem lehet véletlen, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztmény ezeket a kifejezéseket lecserélve így nyilatkozik a nála ötödikként álló Lél kapitányról: „tőle származik Zuard nemzetség, avagy család és törzsök (generatio, sive prosapia et origo).”¹²¹

A hetes szám eluralkodása – hét törzs, hét fejedelmi személy és hét kun vezér, hét kapitány, hét gyászmagyar – joggal keltette fel László Gyula gyanúját. Ő úgy tartotta, hogy a hét inkább mitikus szám, mintsem kézzelfogható valóság. Ezekből „az adatokból valamilyen mitológiai számképzéssel átszótt történelmet hallunk.” Felemlíti, hogy a magyar néphitben is a hetes a legelterjedtebb szent szám, mint ahogy számtalan eurázsiai kultúrában.¹²² László Gyula meglátását két tényező erősíti. Egyrészt az előbbiekből kitűnt, hogy a hét korántsem mindig volt hét, másrészt ezek a különböző hetes sorozatok egyáltalán nem hozhatóak közös nevezőre. A „hét” magyar törzshöz, amelyik a következő nyolc (tíz?) tagot számlálta: kabar (egy vagy három?), Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi, nem lehet egyik hétvezér-listát sem hozzárendelni. Sem Anonymusét (Álmos, Előd, Kündü, Ond, Tas, Huba, Töhötöm), sem a krónikákét (Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lél, Vérbulcsú, Örs). Ezenfelül féltő, hogy a „háromegegy” kabarságon hét „kun” kapitány osztozik, nevezetesen Ed, Edemen, Et, Böngér, Ócsád, Vajta és Ketel. Amikor pedig a törzsek fölé mindenáron „törzsföket” akar illeszteni a kutatás, akkor nem számol a magyar gesták és krónikák szemléletével. A hazai hagyomány ugyanis nem *hét külön* politikai egység *egy-egy* vezéréről, hanem az *egységes* magyar közösség *hét* vezéréről szól! Ezt a közös jellemzőt nem cáfolja az sem, hogy Béla király Névtelen Jegyzője és a krónikaszerkesztések a belső hangsúlyokat máshová helyezik. Anonymusnál a hét fejedelmi személy még Szkítia földjén, Dentümgyerben emelte maga fölé Álmost fejedelemnek, hogy a Pannóniába vezető utat eredményesen járják végig; ehhez képest a XIV. századi krónikaszerkesztésekben az egyeduralmi

¹¹⁹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–166.; AKS 103–104. (Bollók János fordítása.)

¹²⁰ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166–167.; AKS 104. (Bollók János fordítása.)

¹²¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292.

¹²² LÁSZLÓ 1970. 52–53.

jelleg úgyszólván adott volt, és már az Erdélybe – Álmos kimondatlan vezetésével – érkezett magyarság választott magának katonai megfontolásból hét kapitányt, akik közül Álmos erőszakos halála miatt lett fia, Árpád a Pannóniába lépni jogosult első kapitány. E két változat közül Anonymusé látszik racionálisabbnak (az archaikus krónikaszcöveg monarchikus szemléletű világgal szemben, amely viszont a hét seregre oszlással jól szemlélteti az állam szintje alatt következő szervezeti egység mesterséges mivoltát), mivel a vérszerződés egy politikai szempontból figyelemre méltóan kiérlelt okfejtéssel szabályozza az egyeduralkodó jogainak terét és határait. Fölösleges e helyt a vérszerződés mondájának minden betűjét patikamérlegre tenni, mi mennyire lehetett belőle valóság, mert ez alkalommal Anonymus műltszemlélete számít. Annyit elég itt megjegyezni, hogy a vérszerződés steppei kulturális beágyazottságát egy szkíta analógia hitelesíti. A Hérodotosz lejegyezte előadásból viszont azt hangsúlyozni érdemes, hogy a szkíták egymás között, s nem idegenekkel állapodtak meg ilyen módon (IV, 70.)¹²³ A vérrel megpecsételt esküvés aktusa mind szkíta, mind magyar esetben közös szokásnyelvet feltételez, amely minden szerződő fél számára értelmezhető, sőt kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik.¹²⁴ A 800-as évek derekának hét fejedelmi személye ezt a közös szokásnyelvet értette, beszélte és írta (alá) saját vérével. Mindez Dentümgöyer népének erőteljes kulturális egybeforrottságát bizonyítja. Ehhez képest egy mesterséges „törzsi” szervezet emléke olyannyira nem képviselt hírértéket, hogy a XIII. század folyamán sem szívárgott be az írásbeliségbe, holott akkor a monarchikus hagyomány érdeklődési körén kívül eső nemzeti mondaanyag helyet kért és kapott magának a gesták lapjain a ritmikus próza korra jellemző előadásmódjában.¹²⁵ Ákos mester fent említett kritikus állásfoglalása mellé a Lehel kürtje- és a Botond-monda felvétele állítható ennek bizonyosságául, valamint Anonymus színpompás nemzeti monda gyűjteménye. A monarchikus-dinasztikus s a hozzá zárkózó arisztokratikus irányultságú magyar íráshagyaték láttán a törzsi államok tekintetében meg kell ismételnem megelőlegezett nemleges válaszomat: a hazai gestákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle „törzsi” tagozódás emléke.

Az utolsó szóba jöhető forráscsoportot „törzsnévi” eredetű helyneveink alkotják. Nagy számban maradt fenn az oklevelek révén, sőt az Árpád-korból mindegyik adatolható.¹²⁶ Ebből egyenesen következően ezek a nevek voltak annyira fontosak egy-egy település népe számára, hogy emlékezetüket századokon keresztül közösségjelölő érvénnyel tartsák fenn, méghozzá szórtan, a Kárpát-medence különböző vidékein. Eddig, s nem tovább haladhatunk

¹²³ HÉRODOTOSZ 290.

¹²⁴ Ennek széleskörű ethnoszociológiai elemzését l. TEGNAEUS 1952.

¹²⁵ HORVÁTH 1954. 296–298.

¹²⁶ KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973. 32–38. Kristó Gyula különböző időpontokból mintegy 250 helynevet adatol, amely alakilag megfeleltethető a Fíborbanszületett Konstantinnál feljegyzett törzsnevekkel. KRISTÓ 1995. 269.

a teljes bizonyosság határain belül, mert ezen túlmenően a forrásadottság alapvető tulajdonságai miatt kizárólag feltételelesen fogalmazhatunk, de legtöbbször így is hamar a megismerés korlátaiba ütközünk. Mindjárt egy megálljt parancsoló tényező a helynevek időbeli rétegezhetőségének mértéke. Szádeczky-Kardoss Samu helyzetértékelését kell tudatosítani, amelynek értelmében a római kor és a magyar állam írásbeliségének XI. századi megindulása között eltelt fél évezred forrásai kisszámúak, szegényesek, hézagosságok.¹²⁷ A Kárpát-medencei helynévanyag adatolásában rá vagyunk szorulva a hazai oklevelek ezredforduló után kialakult, és igen lassan bővülő körére, mert sem egy szorgosan jegyzetelő utazóról nem tudunk, aki a 900-as években bejárta volna Magyar Nagyfejedelemség tájait, sem az elenyésző számban korunkra jutott rovásfeliratok nem tájékoztatnak településnevekről. Márpedig nagyon nem mindegy, hogy egy helynév első (pontosabban: általunk legkorábbról ismert) lejegyzése mely esetben mennyi idővel követte a nevezett hely keletkezését! A legrégebbi nyomok megoszlása, úgy vélem, szépen láttatja a törzsi eredetű helynevekre épített elméletek ingatag mivoltát. Elsőként a Kér (*Cari*) tűnik elénk 1009-ből, de akkor mindjárt két ízben, egy Veszprém megyei és egy Fejér megyei falu nevéként.¹²⁸ Ez a névalak tökéletesen megfeleltethető a *DAI*-ban lejegyzett *Καρή* változattal.¹²⁹ Keszire utalhat *Kasis* falu előfordulása 1061-ből a zselicszentjakabi monostor javára kiállított, interpoláltan fennmaradt adománylevélben.¹³⁰ Következik Kürt első említése 1075-ből a garamszentbenedeki monostor királyi kiváltságlevelében mint *Kurth* falu a Tisza mellett.¹³¹ Vitatott hitelű oklevél tartalmazza Tarján (*Tarian*) helynév egyetlen XI. századi megjelenését: 1086-ban a bakonybéli monostor birtokösszeírása alkalmából szerepel.¹³² Jenő (*Jenew*) birtok egy 1093. évi összeírásban tűnik fel, amely a pécsi püspökség földjeit foglalja jegyzékbe.¹³³ A XI. századi példák sorát a megyeri (*Meger*) rév óbudai előfordulása zárja; sajnos ez a Szent László-kori (1077–1095), pontosabban nem keltezhető adat csak II. Géza király 1148. esztendei oklevelében említettik.¹³⁴ A többi kettő – mivel Kürt és Gyarmat nem fordul elő egyben – a XII. század folyamán bukkan fel. Hanem a soron következő privilégium egyszerre három, számunkra értékes névadatot őriz, ezek közül egy eddig hiányzott. Felvidéki faluneveket sorol 1113-ban a Zobor-hegyi apátság részére kiadott oklevél, Nyéket (*Nec*) és Kért (*Ker*), valamint Keszi néven kettőt (*Kescu*,

¹²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 7.

¹²⁸ GYÖRFFY, DHA I. 52. (8. sz.)

¹²⁹ DAI 174.

¹³⁰ GYÖRFFY, DHA I. 173. (50/II. sz.)

¹³¹ GYÖRFFY, DHA I. 216–217. (73/II. sz.)

¹³² GYÖRFFY, DHA I. 253. (84/I. sz.) V. ö. GYÖRFFY, DHA I. 260. (84/II. sz.).

¹³³ GYÖRFFY, DHA I. 286. (97. sz.) (1338-ból való átírásban.)

¹³⁴ GYÖRFFY, DHA I. 308. (104. sz.) V. ö. SZENTPÉTERY, Reg. Arp. I. 26–27. (77. sz.)

Kezu).¹³⁵ Végül Gyarmat lépett az írott történelem színpadára 1156-ban, *Gurmot* (Lapásgyarmat) formában a nyitrai főesperesség területén.¹³⁶ Több, mint másfél évszázad telt el a Magyar Királyság életéből, amíg Nyék, Megyer, Kürt + Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi első helynévi előfordulását össze lehetett gyűjteni! És ha ezeket az időben 1009–1156 közé elszórt adatokat *térben* is érzékeltetni akarnánk, térképre vetítve, akkor szánandóan kevés pontocská lézengene a Kárpát-medence vidékein. Igaz, nem felejtendő, hogy a forrásadottság tükre csalóka, mert a hazai okleveles gyakorlat csak a XIII. században vált oly tömegessé, hogy abból egy „representatív” mintát vehetnénk, ám minél sűrűbb lenne a *térbeli* megoszlás térképre vitt adattára, annál nagyobb lenne a *DAI* megírásától mért *időbeli* távolság.

Mindezt tetézi, hogy az idő előrehaladtával újabb tényező nyomai intenek fokozott óvatosságra: a Bíborbanszületettnél „törzseket” jelölő nyolc tulajdonnév többsége személynévként is megjelenik! Erre Németh Gyula hívta fel a figyelmet, aki Nyék, Keszi és Tarján nevezetű Árpád-kori embereket említ.¹³⁷ Legkorábról a Keszivel kapcsolatba hozott *Keseudi* harangozóról szerünk tudomást a dömösi prépostság 1138-as adományleveléből.¹³⁸ A pozsonyi vár népei számára 1165-ben kiállított kiváltságlevél szerepeltet egy *Nichw* és egy *Kesud* nevű személyt, akik Nyéket és Keszit képviselik e sorozatban.¹³⁹ 1181-ben a Froa úrnő és Farkas nádor közötti jogügylet egyik világi tanúja egy Tarján (*Tarian*) nevű férfiú volt.¹⁴⁰ A középkorkutatás ezeken túl Kürt (*Curt*) személynévi előfordulását regisztrálja 1211-ből.¹⁴¹ Tekintettel arra, hogy Bíborbanszületett Konstantin a „Keszi” nevet *Κασῆ* alakban jegyzi le, ezért szerintem az 1230-ból adatolt *Kasi* név is ide vonható.¹⁴² A nyolcból négy személynév későbbi említéseire több adattár eligazít.¹⁴³

A korára és jelentőségére nézvést első Megyer elkülönülten taglalandó. Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László adattára a *Megyer* törzsnév személynévi előfordulását nem ismeri, de a *Magyar* népnév személynévként történt megjelenését igen, anélkül, hogy a kétféle minőség közötti kapcsolatot/különbözőséget érintené.¹⁴⁴ Az adattár az Árpádon lakó *Mogurdi* szőlőműves nevét hozza legkorábbi például, az 1086-as birtokjegyzékéből.¹⁴⁵ A szóba jöhető első névemlék-adat azonban jóval az Árpád-kor elé, a VI. szá-

¹³⁵ GYÖRFFY, DHA I. 394–395. (142/I. sz.)

¹³⁶ KNEZSA 1939. 175.

¹³⁷ NÉMETH 1991. 187. (Ezek az adatok a könyv első, 1930-as kiadásában is szerepelnek.)

¹³⁸ SZABÓ 1936. 134. (II. Béla király oklevele 1329-es átírásban maradt ránk.)

¹³⁹ MARSINA, CDES I. 85. (89. sz.) Feltételesen ide sorolható *Nichuu* személy.

¹⁴⁰ FEJÉRPATAKY 1900. 345.

¹⁴¹ PRT X. 515. V. ö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973. 32–38.; KRISTÓ 1976. 41.

¹⁴² FEHÉRTÓI, ÁKSzT 449.

¹⁴³ NÉMETH 1991. 187.; KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973. 32–38.; KRISTÓ 1976. 41.; FEHÉRTÓI, ÁKSzT passim.

¹⁴⁴ KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973. 10., 33.

¹⁴⁵ GYÖRFFY, DHA I. 253. (84/I. sz.)

zadba vezet vissza, amikor is a Fekete-tenger térségében hatalmi harc zajlott. Erről két bizánci kútfő tudósított. „*Ugyanabban az évben [527–528.] a hunok Boszporosz közelében lakó királya, név szerint Gordász is a császárhoz folyamodott. Keresztény lett, és megtért. A császár fogadta őt keresztfiává, és sok ajándékkal elhalmozva bocsátotta vissza hazájába, hogy védelmezze a rómaiak ügyét... A hunok kereszténnyé lett királya elmenvén földjére, ott találta testvérét, elbeszélte neki a császár barátságát és bőkezűségét, és hogy keresztény lett. És vette a bálványokat, amelyeket a hunok tiszteltek, és beolvasztotta azokat, minthogy ezüstből és elektronból voltak. A hunok feldühöd-
vén, összejátszottak testvérével, elmentek és megölték őt, helyébe testvérét, Muajeriszt tették meg...¹⁴⁶ A Fekete-tenger vidéki hun uralkodó neve Malalasnál (VI. század) *Μουγελ*, Theophanesnél (IX. század) *Μουόγερικς* formában örökölt meg.¹⁴⁷ Erre az adatra Szabó Károly figyelt fel elsőként, a magyar nép névadó őst látva benne.¹⁴⁸ Egyetértő és elutasító állásfoglalások egyaránt születtek;¹⁴⁹ azonban csupán egyetlen alapos filológiai elemzés készült róla, Moravcsik Gyula tollából. A neves bizantinológus kimutatta, hogy Theophanes későbbi krónikája tartalmazza az eredeti, *Müegyerisznak* olvasandó névalakot, amit a Megyer törzsnévvel azonosít. Moravcsik abban is állást foglalt, hogy melyik „hun” nép királya lehetett „Magyar”. Szerinte „*a bizánci krónikás feljegyezte Μουόγερικς a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja a figyelmet.*”¹⁵⁰ Moravcsik Gyula meggyőző erejű elemzése nyomán úgy vélem, érdemes a VI. század elejéről való *Μουόγερικς* személynevet a magyar népnév első hiteles előzményeként számon tartani.*

A hasonló alakú, ám különböző rendeltetésű tulajdonnevek sorra vételét a helynévadás különböző indokai tették nélkülözhetetlenné. Hogyan keletkezik egy helynév? Többek között az adott területet birtokló ember nevéből, a telepítő/lakosok etnikumára, csoporttudatára emlékezve, de keletkezhetett névátvitel (névköltöztetés), hivatalos (mesterséges) névadás, vagy többindokú többszörös névadás révén.¹⁵¹ Már most a XIII. századtól gyarapodó adatok láttán ki tudná bizonyítani, hogy a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi tulajdonnevet tartalmazó helynevek minden esetben a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi „törzsek” emlékezetét tartották fent, s

¹⁴⁶ MEH 53. (Moravcsik Gyula fordítása.)

¹⁴⁷ MORAVCSIK 1927. 259.

¹⁴⁸ SZABÓ Károly: A hét magyar nemzetség. SZABÓ 1878. 155–156.

¹⁴⁹ Elfogadta THÚRY 1896. 913–515.; HÓMAN 1925. 53–54.; DÜMMERTH 1987a. 36–38. El-lentmondásosan nyilatkozott Németh Gyula: korai írásában valószínűnek tartotta, könyvé-ben viszont aligha elfogadhatónak vélte. NÉMETH 1929. 6. V. ö. NÉMETH 1991. 195. Eluta-sítja még RÓNA-TAS 1997. 230.

¹⁵⁰ MORAVCSIK 1927. 271.

¹⁵¹ KRISTÓ 1976. 9–13.

nem pedig egy-egy a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi nevű személyét? Nyilvánvalóan senki. Minden eset más és más, de az indokok gyakorlatilag felderíthetetlenek az adatok írásba foglalásának viszonylag kései indulása miatt, kiváltképp akkor, ha a névátvitel, valamint a többbindokú névadás lehetőségét is számításba vesszük. Egyáltalán: hogyan keletkezett egy törzsnév? Egy személy, vagy a vezérnemzetség nevét hordozza? A személynévi eredetre Muagerisz kutrigur-hun király esete ad látványos példát. A többi mind nyitott kérdés: Moravcsik hangsúlyozza azt a tényt, hogy a törzsnevek genitivusi alakban vannak megadva, vagyis nem *Nyék törzsről*, hanem *Nyék törzséről*, stb. esik szó a *DAI*-ban.¹⁵² Innentől megint lehet találgatni, hogy személy, vagy nemzetség neve vétetett alapul.

Egyes „törzsi” eredetű nevek alacsonyabb szintű csoportjelölő érvényére is akadnak adataink, noha ezek szórványosak és késeiek. Az 1500-as évek első felében a székelyek három rendjéről, a székely nemekről és ágaikról, valamint a hét székely székéről készítettek jegyzéket. A háromféle – társadalmi, vérségi és területi – elv közül számunkra a vérségi nyújt értékelhető információt. Eszerint a székelyek körében hat „nem”, (*genus*), mindegyik nemen belül négy-négy „ág” (*linea*) számlálhatik. A nemek egyike Jenő (*Jenew*) volt, míg egy másik nemzetség, a Meggyes nem második alegységének neve „Kürt ága” (*Kyrthaaga*) alakban értelmezhető.¹⁵³ Mivel a *DAI*-t és a székely jegyzéket félezer évesnél is hosszabb időbeli távolság választja el, térben és időben végképp követhetetlen a Jenő és a Kürt tulajdonnév bűvópatakszerű útja, amit a középgörög nyelvi közegben álló magyar „genea” és a latinul jegyzett székelymagyar „genus” (illetve „linea”) között tett meg szórvány nyelvi emlékként. Egyedül az ethnikum alatti közösségjelölő funkció a közös.

Áttekintve a „törzsi” eredetű magyar helynevek forrásértékét, az alábbi tulajdonságaik bontakoztak ki. 1. Pontosán keltezhető előfordulásaik a XI. századtól indulnak, és igen kisszámúak; 1156-ig kell várni, amíg helynévként adatható mind a nyolc. 2. Többféle minőségben tűnnek elénk, személynévi szerepben nyolcból öt mutatható ki. Muagerisz nem számítva az első Árpád-kori adat 1086-ból való, vagyis a helynévképződés folyamatában ettől kezdve ezeket a tulajdonneveket csoport- és személyjelölő jellegükben egyaránt számításba kell vennünk. Szűkebb körű, vérségi csoportnévként egy biztosan, egy valószínűsíthetően felhozható a székelység köréből. 3. Bizonyos települések névátvitel útján, közvetett módon kapták nevüket, például egy adott falu közösségének egy része (vagy egésze) kirajzott, és vitte magával a kibocsátó település nevét. Mindezen tények és körülmények arra kényszerítenek, hogy a „törzsi” eredetű helynevek történeti használhatóságát minden eddiginél alacsonyabb szinten határozzam meg.

¹⁵² MORAVCSIK 1936. 290.

¹⁵³ SZABÓ, SZO II. 80. (291. sz.) V. ö. GYÖRFFY 1959. 70.

Igazolhatatlan például Györffy György azon feltevése, hogy a törzsi helynevek „*katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei...*”¹⁵⁴ Nem szerencsés Kristó Gyula eljárása sem: ő *elvieken* precizitással figyelmeztet a törzsneves helynévadás lehetséges indítékaira (a falu lakóinak egy része felkerekedik magával hordozva a falu nevét, személynévi eredet is elképzelhető, kései keletkezés esetén közelebbi ok nem jelölhető meg), ám a *gyakorlatban* az egyik okra mégis túl nagy súlyt terhel. A XI. század végéig, „normális” úton (vagyis amikor a „törzshöz tartozás” közösségi tudata közvetlenül hívott életre helyneveket) keletkezett törzsneves helynevekben „*a törzshöz való tartozás tudata és ennek hangoztatása, helynévadásban való kifejezésre juttatása afféle lelki-szellemi pajzs lehetett a törzseket felszámoló állammal szemben.*”¹⁵⁵ Csak annyi bizonyos, hogy azokat a tulajdonneveket, amelyek 950 körül egy-egy *genea* nevét adták, mind csoportjelölő (helynév, székely nemzetség- és ágnév), mind személynévi szerepben látjuk viszont később. Ezek tehát fontosak voltak a magyarság számára, megőrzésre méltó szellemi kincset képeztek, de törzseket, törzsi államokat ezekből a térben-időben elszórt, minőségben heterogén adatokból sem lehet életre hívni.

Remélem, a fentiekből kitetszik, hogy következtetéseim sora nem a tagadás tagadásán nyugszik, hanem pozitív forrásadatok régi-új értelmezésére épül. Kezdve azon, hogy a Bölcs Leó császár által a 900-as évek elején rögzített állapot érvényét – a magyarok egy fő uralma alatt állnak – fél évszázaddal később fia hitelesíti. Bíborbanszületett Konstantin a „törzsi” vezetők tekintélyvesztettségéről tudósít, amiből az következik, hogy a központi hatalom érvényesülését nem árnyékolja be egyetlen partikuláris tényező sem. Az sem mellékes, hogy a tudós basileus a „nagyfejedelem” címmel is megtiszteli a magyar uralkodót. Láthattuk továbbá, hogy Ibn Hayyan hét magyar vezére a Katalóniában megfordult hadseregére értendő. A külső szemlélők tudósításait a belső szemszögből látó magyar gesták és krónikák szintén megerősítik, méghozzá oly módon, hogy a keresztény klerikusok a dinasztia pogány legitimációjának, a turul-mondának kitüntetett szerepet juttatnak. A monarchikus vonalvezetést később sem a törzsi különállás emléknymoi, hanem az egyes nemzetségek jeles őseinek és szállásvidékének rögzítése színesíti. Végezetül a „törzsi” eredetű névanyag helynévi minőségű megjelenése oly későn indul Magyarországon, adatoltsága sokáig olyannyira gyér, hogy életképes állam- és társadalomtörténeti konstrukciók és rekonstrukciók táplálására elégtelen. Hát még úgy, ha tudjuk: többségük személynévként is kimutatható. A szóba jöhető írott kútfők elemzése nemleges választ ad az alfejezet címében feltett kérdésre: a X. századi Magyarországon nem mutathatóak ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt.

¹⁵⁴ GYÖRFFY 1959. 27.

¹⁵⁵ KRISTÓ 1995. 273–275.

A jól működő egyeduralkodó rendszer külső megnyilvánulásában is megtestesült. Ennek leglátványosabb példája a közkeletű, ám helytelen „kalandozások” kifejezéssel számon tartott eseménysor. A IX–X. század folyamán viselt hadak megítélésében a korábbi kutatás egy-egy fontos meglátását követve arra jutottam, hogy a hadjáratokat politikai céltudatosság mozgatta. Vajay Szabolcs szerint a szövetségkötések vezérfonalat követtek, amelyben egy logikus terv ismerhető fel.¹⁵⁶ Bálint Csanád arra figyel fel, hogy északi és keleti irányban nem vezettek hadat a magyarok, hanem arrafelé kereskedtek.¹⁵⁷ A törzsi keretekben űzött rabló hadjáratok elméletét Révész László többek között azzal cáfolta, amikor az arab és a viking hadviseléssel hasonlította össze a magyarokét, mert egy lényegi különbségre tapintott rá. Mert amíg arab csapatok arab csapatok ellen, viking erők vikingek ellen harcoltak, addig ilyesmi a magyarok körében egyszer sem fordult elő!¹⁵⁸ Újabb bizonyítéka ez annak, hogy nem voltak különutas törzsi államok, amelyeknek katonái ellenséges érdekek zsoldjában öldösték volna egymást külföldi csatamezőkön. Arról nem szólva, hogy saját „törzsi” hátságukat ott merték-e volna hagyni a rivális „törzsi” csapatok prédájául? Mindezekre tekintettel minősítettem a 970-ig indított támadásokat állam-érdekű hadjáratoknak.¹⁵⁹

E témakör mellékhadszínterén a csoportjelölő nevek összecsapása sem a magyar törzsi államok képzetének kedvez. Amíg a „németek” nem németként tűnnek elénk a X. századból, hanem mint bajorok, frankok, szászok, stb., addig a magyarok kizárólag a legmagasabb szintű csoportjelölő kifejezéssel említettek. Nem kürtök, kérek, keszük, avagy megyerek tettein szörnyülködnek a megtámadott tartományok krónikásai, nem tarjánok, gyarmatok és jenők nyilaitól vár égi segédelmet a kolostori fohász, hanem mindig egyetemlegesen a magyarok nyilaitól. Egyedül a kabarokat tudja elkülöníteni a salzburgi annalista a magyaroktól, egyszeri alkalommal még 881-ben,¹⁶⁰ csak hogy róluk világosan tudni, hogy ők nem „törzsi”, hanem nyelvi és ethnikai entitást és identitást képviseltek. A kárvallottak krónikásairól aztán végképp nem feltételezhető, hogy a magyar uralkodóház kedvében akartak járni, és „agyonhallgatták” a törzseket! Be kell látni, hogy a korabeli idegen írástudók a magyarokat egységes képletként észlelték; amikor hunnak, avarnak, vagy éppen türknek hívták őket, akkor is ez a szemlélet érvényesült, mert népnév helyettesített népnevet.

4. Magyar Nagyfejedelemség

Az újabb szakirodalomban jártas olvasó számára bizonytalanságot feltűnt, mennyire kerülöm a törzsszövetség, a „Hétmagyar Törzsszövetség” kifejezések haszná-

¹⁵⁶ VAJAY 1968. 81–84.

¹⁵⁷ BÁLINT 1983. 351–359.

¹⁵⁸ RÉVÉSZ 1999. 188.

¹⁵⁹ SZABADOS 2011. 229.

¹⁶⁰ MGH SS XXX/2. 742.

latát. Az eddig előadottak alapján egyértelmű, miért. Álmos egyeduralmának kezdete óta nincs olyan tényező a Magyar Nagyfejedelemségen belül, amely politikaformáló erővel rendelkezne az uralkodó rovására. A saját vezéreinek nem engedelmessé nyolc „törzs” Bíborbanszületett Konstantinnál megmaradt felvétele e mesterséges politikai-katonai egységek békés kimúlását hirdeti. Ami Levedi idejében (ez mikor lehetett?)¹⁶¹ nyilván jól működött, ha egyszer önálló szövetségi elő-államot tudott fenntartani, az Álmossal életbe lépő magasabb rendű szervezettség miatt okafogyottá vált.

Ha ez a nyolc vezér immár semmilyen engedelmességet nem várhatott népétől, ennek folyományaként az országos ügyekre sem gyakorolhatott érdemi befolyást. És ez még egy, eddig nem tárgyalt államtörténeti következményt von maga után: a három legfelső méltóság egyike sem építhette hatalmát, befolyását törzsi alapra. Nemcsak logikailag lehetetlen, hogy aki „törzsfőnek” gyenge, az nagyfejedelemnek, gyulának és horkának erős, hanem a jól ismert mondat – *„Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”* – szöveg szerint is egyértelműen választja külön a nyolc *genea* fejét az előzőek bármelyikétől. Tehát nem azt mondja, hogy akár az uralkodó, akár a gyula és a horka egyúttal a Nyék, vagy a Jenő, vagy akármely másik törzs vezetője!

A rendületlen erejű monarchikus irányítás fontos külpolitikai lenyomatára tapintott rá Révész László, amikor a nagyfejedelmi dinasztia nem uralkodó tagjainak fel-felbukkanását értékelte. Megállapította, hogy hol hadvezérként (921–922 során Dursac/Tarkacsu, Árpád első fia, majd Árpád unokája Taksony, a szintén Árpád-unoka Falicsi országlásakor a X. század közepén), hol diplomáciai küldetés közben (Termacsu, Árpád dédunokája szintén Falicsi idején) fordulnak elő. Ebből *„tehát egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi nemzetség igen erőteljesen rajta tartotta a szemét az eseményeken.”*¹⁶² Hogyha Termacsu és Bulcsú 948-ban történt konstantinápolyi követjárásakor a lehetséges erőviszonyokat mérlegeljük, akkor máris ellenkező eredményre jutunk, mint Dümmerth Dezső a „kabar” Bulcsú túlerejét valló nézetével, aki, úgymond, alárendelt szerepre kényszerítette Árpád követjáró dédunokáját.¹⁶³ Ebben a kérdésben Révész logikája helyes: nem Bulcsú szorította háttérbe Termacsut, hanem Termacsu ellenőrizhette Bulcsút. Ezt tükrözi a forrás szemlélete is, amint a genealogikus résznél említi kettejük követjárását. *„Tudni való, hogy Teveli [Tarkacsu fia, Árpád unokája] meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével...”*¹⁶⁴ Ezért komoly jelentőséget tulajdonítok a basileus nézőpontjának,

¹⁶¹ A VIII. századra helyezi DEÉR 1945–1946. 7–9. VII. századra DÜMMERTH 1971. 411.

¹⁶² RÉVÉSZ 1999. 187.

¹⁶³ DÜMMERTH 1986. 28–32.

¹⁶⁴ DAI 178–179.

amely szerint Termacsu jött Bulcsúval és nem Bulcsú Termacsuval. Ugyanis a szövegösszefüggés alapján emitt Árpád leszármazásrendje a lényeg: ehhez képest mintegy mellékesen jegyzi meg a császár, hogy Bulcsú – akinek rangja még a gyuláé mögött marad – is előfordult Termacsu mellett. Ebből kézenfekvő arra gondolnom, hogy Termacsu lehetett a küldöttség feje. Végző soron egy fontos állami feladattípusról, a „külügyek” intézéséről van szó.

Termacsu követjárása idején tudvalevőleg Falicsi uralkodott Magyarországon. Árpád és Falicsi között nem ismerjük nagyfejedelmek rendjét. Lehetett-e ez azért, mert a X. század derekára megrendült a főhatalom, és az uralkodók nem tartattak írásos emlékezetre méltónak? A monarchia csorbítatlanul őrzött tekintélyének megannyi jele láttán éppen nem. Amúgy meg Anonymus és a krónika egyaránt szépen kitöltötte az űrt a leszármazásrenddel.¹⁶⁵ A hazai íráshagyomány inkább azt akarta elpalástolni, hogy Árpád és Taksony között nem a Zolta-ág volt hatalmon. Éppen ezért került elő a leszármazásrend az uralkodói listához képest. Falicsi fejedelemségét is csak a *DAI*-ból tudjuk. Hiba Bulcsú és Gyula követségeiről feltételezni, hogy a magyar nagyfejedelem tudta nélkül, esetleg tiltása ellenére indult el; Árpád-házi Termacsu olyannyira velük tartott, hogy Bulcsúéhoz képest az ő jelenléte képezett elsődleges hírértéket Bíborbanszületett Konstantin számára. Az uralkodóház főhatalmat éppen nem gyakorló ágának tagja a külhoni követjárások alkalmával is a Magyar Nagyfejedelemség akarátát képviselte.

5. Átvezetés a királyságba

Amennyiben viszont nem léteztek a X. században magyar törzsi államok, úgy másként kell magyarázni a két utolsó nagyfejedelem Géza és István (utóbbi egyszersmind az első király) „államszervező” küzdelmeit. Ha Géza és István nem a törzsi államokat számolta fel, akkor más ok miatt kellett fegyverrel, olykor rokon vért ontva biztosítania az egyeduralmat. Kulcsfogalom a dinasztikus állam elve, és mivel a dinasztia belüli alternatívát szemmel láthatólag már csak a Szerind-ág jelentette az ezredforduló küszöbén, ezért a keresztény állam-újraalapítás felé vezető folyamat kulcsfigurája Koppány.

Koppányról igen keveset tudni. Tar Szerind fia volt, és Somogyot birtokolta. Géza halála után a nagyfejedelemségért szállt harcba, meg Szent István anyját is nőül akarta venni. Azonban István győzött, a harcban elesett Koppány holttestét felnégyelték, s az ország négy pontján, Esztergomban, Veszprémben, Győrött és Erdélyben tették közszemléül.¹⁶⁶ Katona István megfigyelése, 1778 óta adódik az a tényértékű következtetés, hogy noha a Szerind-ágot nem tudjuk pontosan Álmos nemzetségfáján megjelölni, de

¹⁶⁵ SZENTPÉTERY, SS. *Res. Hung.* I. 106–107., 114–117., 206., 285., 311–312. V. ö. KRISTÓ Gyula: *Árpád fejedelemutódai.* KRISTÓ 2002. 103.

¹⁶⁶ SZENTPÉTERY, SS. *Res. Hung.* I. 312–314.

Koppány a nagyfejedelmi ház fiági leszármazottja volt,¹⁶⁷ hiszen másként nem pályázhatott volna a trónra és Sarolt kezére. Ezen túlmenően születési idejéről, uralmának kiterjedéséről, *dux* mivoltának minőségéről, és megannyi más részletkérdésről csak találgathatott a történettudomány. Szemlézést végezve a kevés adat és a tömérdek elmélet között, arra jutottam, hogy Koppány és István harca nem egy országos horderejű felbolydulás, hanem az uralkodóházon belüli leszámolás volt. Színtere a Dunántúlra korlátozódott, s a végkifejlet 997 őszén Somogyban (esetleg Veszprém alatt) játszódhatott le. Koppány trónigénye az akkor túlnyomórészt pogány magyarság közegében teljesen értelemszerű, jogos, sőt rá nézvést egyenesen kötelező volt; Koppány egy főhatalmat gyakorló nemzetség steppei pogány hagyományait követve lépett fel az őt – a régi rend szerint megillető egyeduralomért.¹⁶⁸

Ez tehát az a dinasztikus környezet, amelyben értelmezhető és értelmezendő Géza és István hatalombiztosító harca. *Nem „törzsi államokat” kellett felszámolni, hanem a Zolta-ág uralom-kisajátítását kellett elfogadtatni országszerte.* Tekintettel arra, hogy az uralkodóház egyedülálló tekintélyt birtokolt, a kereszténnyé lett ág paradox módon éppen erre a pogány gyökerű szellemi erőre támaszkodva tudott a régi hagyományok nagy részével szemben fellépni, s helyükre új szokásokat és új intézményrendszert állítani.

Ezen ellentmondás kiváltképpen Szent Istvánra volt jellemző. Trónra szánt fia halála (1031) után kegyetlen eszközökkel – Vazul megcsonkíttatása, gyermekeinek elűzése – zárta ki fiági rokonait az öröklésből,¹⁶⁹ ám leányági rokonait maga mellett tartotta, sőt az államigazgatásban komoly szerepet szánt nekik. Velencei unokaöccsét 1031 után hivatalos trónörökösévé tette, másik unokaöccse (régebbi felfogás szerint sógora) Aba Sámuel a nádori (*palatinus*) tisztség első betöltője volt: a király utáni második ember az országban.¹⁷⁰ Rajtuk kívül egyik unokatestvére, Doboka fia Csanád a kiépülő új közigazgatásban kapott feladatot: egy délkelet-alföldi vármegye névadó első ispánja lett.¹⁷¹ Okkal valószínűsíthető még két leányági rokon, Bezprym herceg és Delján Péter „herceg”, „bán” és „cár” magyar politikai szereplése is az új királyság első évtizedeiben.¹⁷² Mindezt érdekesen ellenpontozza I. András

¹⁶⁷ KATONA 1778. 710–711.

¹⁶⁸ SZABADOS 2009.

¹⁶⁹ ANNALES ALTAHENSES 24.

¹⁷⁰ Aba Sámuel Orseolo Péter idején már biztosan nádor volt, de az 1041. évi királyváltásból következően korábban sem lehettek egymás kedvenc unokatestvérei: érdemesebb ezért a méltóság Szent István-kori eredetével számolni, mint feltételezni, hogy Péter maga emelte volna ily magas méltóságra azt a rokonát, aki nála nem kevesebb vérségi alappal pályázhatott a trónra. Ha úgy tetszik, Péter megörökölte Istvántól Abát. Arra, hogy Aba Sámuelben unokaöccsöt, s nem sógort érdemes látnunk, összefoglalóan l. SZABADOS 2011. 306–309.

¹⁷¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. Doboka szerepéről l. HÓMAN 1935. 564.; KRISTÓ 1988. 483–484. Mivel Dobokát nem lehet elhelyezni az Árpádok családfáján, ezért valószínűbb azt feltételeznünk, hogy Gézának sógora, így Istvánnak leányági unokaöccse lehetett.

¹⁷² Összefoglalóan, a korábbi szakirodalommal l. RÉVÉSZ 2010.

király (1046–1060) kormányzati gyakorlata. Személyében helyreállt az István által csorbított dinaszikus elv: a főhatalom visszaszállt Álmos nagyfejedelem fiági leszármazottaira. Andrással azonban egy komoly változás állt be, ami 1301-ig (sőt azon túl) érvényesült: a nádor sem fiágon, sem leányágon nem kapcsolódott az uralkodóházhoz. A király határozottan elkülönült az ország mindenkori második emberétől. Lehet ezt ugyan dinasztikus felsőbbrendűségi érzéssel magyarázni, ám ez a fajta elkülönülés egyúttal objektív színezetet adott a korai magyar államigazgatásnak.¹⁷³ Ugyanez tapasztalható később, a kormányzati feladatkörök megoszlásakor az új méltóságok – országbíró, erdélyi vajda, szlavóniai bán, tárnokmester, királynéi udvarispán, királynéi tárnokmester, – megjelenésekor. Szintén ez áll a vármegyéket illetve a várispánságokat igazgató ispánokra.¹⁷⁴ Az uralkodóházon kívüli tényezők politikai mozgásterét azonban egy alapvető törvényszerűség határozza meg: egyik sem lehetett vetélytársa a dinasztia által megjelenített államegységnek.¹⁷⁵ Ez is középkortudományunk időtálló megállapítását igazolja, miszerint a magyar királyi hatalom ereje nagyobb, mint a Nyugat-Európában szokásos. E jelenség gyökerét Deér József abban látta, hogy a magyarokat ugyanaz a dinasztia ugyanazon magánhatalom birtokában vezette át a régi korszakból az újba. „A vérségi tekintély és a patrimoniális elv alkalmazása között belső összefüggés mutatkozik s így azt mondhatjuk, hogy a központi hatalom hagyományában, melyek végigkísérik középkori útján a magyar monarchiát, tulajdonképpen a pogányság politikai eszméi élnek tovább.”¹⁷⁶

Visszautalva a bevezetésben említett állam-rendszertani kategóriákra leszögezhető, hogy a Kárpát-medence utolsó steppei birodalma, a Magyar Nagyfejedelemség a „nem-római” állam-modell alternatíváját feladva, saját dinasztíája által vezérelve hajtotta végre azt a fordulatot, amellyel csatlakozott a „római” típusú államok közösségéhez; így született meg a Magyar Királyság. Páratlan világtörténeti jelenség, hogy mind a steppei pogány, mind a keresztény államalapítási aktus ugyanahhoz az uralkodóházhoz kötődik: állami életünk kezdeteit ennél fogva úgy lehetne tömören összegezni, hogyha a „kettős honfoglalás” fogalmát László Gyulától kölcsönvéve a „kettős államalapítás” kifejezéssel élünk.¹⁷⁷

¹⁷³ SZABADOS 2011. 311. I. András király első nádora 1055-ből ismert. GYÖRFFY, DHA I. 152. (43/I. sz.) Az Árpád-kor nádorainak listáját, a tisztségviselés első és utolsó adatainak forrás-hivatkozásaival I. ZSOLDOS 2011. 15–25.

¹⁷⁴ ZSOLDOS 2011. 26–69., 125–238.

¹⁷⁵ Ennek kifejtését I. SZABADOS 2011. 309–317.

¹⁷⁶ DEÉR 1938. 123–124.

¹⁷⁷ SZABADOS 2011. 374.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- AKS – Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Budapest 2004.²
- ANNALES ALTAHENSES – Annales Altahenses Maiores. Ex recensione W. de GIESEBRECHT et Edmundi L. B. ab OEFELE. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi IV.) Hannoverae 1891.
- BERTA, SZJH – BERTA Árpád: Szavaimat jól halljátok... A türk és az ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged 2004.
- DAI – Bírborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. (reprint)
- DAI² – Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS. Budapest 1949.
- FEHÉRTÓI, ÁKSzT – FEHÉRTÓI Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae. Budapest 2004.
- GOMBOS, CFHH – GOMBOS, Albinus Franciscus: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini 1937–1938.
- GYÖRFFY, DHA – GYÖRFFY, Georgius: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992.
- HÉRODOTOSZ – HÉRODOTOSZ: A görög–perzsa háború. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította MURAKÖZY Gyula. Budapest 1989.
- HKÍF – KRISTÓ Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- IBN FADLÁN – IBN FADLÁN: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta SIMON Róbert. Budapest 2007.
- MGH SS XXX/2. – Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae 1934.
- SZABÓ, SzO – SZABÓ Károly szerk.: Székely Oklevéltár. II. kötet. 1520–1571. Kolozsvár 1876.
- SZENTPÉTERY, Reg. Arp. – SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) I. Budapest 1923–1930.
- SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. – SZENTPÉTERY, Emericus ed.: Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini 1937–1938.

Foldolgozások:

- AIRLIE–POHL–REIMITZ 2006 – AIRLIE, Stuart – POHL, Walter – REIMITZ, Helmut (Hrsg.): Staat im frühen Mittelalter. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 11. Wien 2006.
- BAKAY 1978 – BAKAY Kornél: A magyar államalapítás. Budapest 1978.
- BARFIELD 1992. – BARFIELD, Thomas J.: The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. Cambridge, Massachusetts – Oxford 1992.

- BÁLINT 1983. – BÁLINT Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: TÖKEI Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983. 349–364.
- BÓNA 2000 – BÓNA István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.
- CZEGLÉDY 1967 – CZEGLÉDY Károly: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez *Nyelvtudományi Értekezések* 58. (1967) 83–87.
- CZEGLÉDY 1969 – CZEGLÉDY Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest 1969.
- DEÉR 1938 – DEÉR József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest 1938.
- DOBRÓVITS 2000 – DOBRÓVITS Mihály: „Avarnak nevezték magukat” – Theophylaktosz álavarjainak kérdéséhez. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szeged 2000. 191–196.
- DÜMMERTH 1986 – DÜMMERTH Dezső: *Álmos, az áldozat*. Budapest 1986.
- DÜMMERTH 1987a – DÜMMERTH Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Budapest 1987.⁴
- DÜMMERTH 1987b – DÜMMERTH Dezső: *Emese álma – Virrasztó génusz*. Budapest 1987.
- ECSEDY 1982 – ECSEDY Ildikó: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: TÖKEI Ferenc szerk.: *Óstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest 1982.² 189–248.
- ELTER 2009 – ELTER István: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged 2009.
- FEJÉRPATAKY 1900 – FEJÉRPATAKY László: *Függelék*. In: Forster Gyula (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete*. Budapest 1900. 343–352.
- GARIPZANOV–GEARY–URBAŃCZYK 2008 – GARIPZANOV, Ildar H. – GEARY, Patrick – URBAŃCZYK, Przemysław (eds.): *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout 2008.
- GOLDEN 1990 – GOLDEN, Peter: *The people of the south Russian steppes*. In: SINOR, Denis (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge 1990. 256–284.
- GYÖRFFY 1959 – GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest 1959.
- HARMATTA 1998 – HARMATTA János: *A honfoglalás mai szemmel*. *Magyar Nyelv* 94. (1998) 129–151.
- HÓMAN 1908 – HÓMAN Bálint: *Óstörténetünk keleti forrásai*. *Századok* 42. (1908) 865–883.
- HÓMAN 1912a – HÓMAN Bálint: *Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adó-történethez*. *Történeti Szemle* 1. (1912) 161–184.
- HÓMAN 1912b – HÓMAN Bálint: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. *Turul* 30. (1912) 89–114.
- HÓMAN 1923 – HÓMAN Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 7*. Budapest 1923.
- HÓMAN 1925 – HÓMAN Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest 1925.
- HÓMAN 1935 – HÓMAN Bálint: *Magyar történet I*. Budapest 1935.
- HORVÁTH 1954 – ifj. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954.
- KATONA 1778 – KATONA, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini 1778.

- KNIEZSA 1939 – KNIEZSA István: Az esztergomi káptalan dézsmajegyzékének helységei. Századok 73. (1939) 167–187.
- KOVÁCS 1989 – KOVÁCS, László: Münzen aus der ungarischen Landnehmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Budapest 1989.
- KRISTÓ 1976 – KRISTÓ Gyula: Szempontok és adatok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica LV. Szeged 1976.
- KRISTÓ 1977 – KRISTÓ Gyula: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: BARTHA Antal – CZEGLÉDY Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1977. 211–223.
- KRISTÓ 1980 – KRISTÓ Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1988 – KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1993 – KRISTÓ Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged 1993.
- KRISTÓ 1995 – KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.
- KRISTÓ 2002 – KRISTÓ Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest 2002.
- KRISTÓ 2003 – KRISTÓ Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.
- KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973 – KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc – SZEGFŰ László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Historica XLIV. Szeged 1973.
- LÁSZLÓ 1970 – LÁSZLÓ Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 13. (1970/1.) 48–64.
- LIGETI 1931–1934. – LIGETI Lajos: Kündü. Nyelvtudományi Közlemények 48. (1931–1934) 53.
- LIGETI 1979 – LIGETI Lajos: Régi török eredetű neveink III. Magyar Nyelv 75. (1979) 259–273.
- MAKK 1985 – MAKK Ferenc: Kiknek az élén állott Levente? Acta Historica LXXXII. Szeged 1985. 3–9.
- MAKK 2010 – MAKK Ferenc: A Szent István-i államról. Acta Historica CXXXI. Szeged 2010. 17–31.
- MAKK 2011 – MAKK Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. Aetas 26. (2011/1.) 104–142.
- MARSINA, CDES – Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae. Tomus I. Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae 1971.
- MÁLYUSZ 1971 – MÁLYUSZ Elemér: Az V. István-kori gesta. Budapest 1971.
- McKITTERICK 2008 – McKITTERICK, Rosamond: Charlemagne. The Formation of a European Identity. Cambridge 2008.
- MEH – GYÖRFFY György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest 2002.³
- MESTERHÁZY 1980 – MESTERHÁZY Károly: Nemzeti szervezeten és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1993 – MESTERHÁZY Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Századok 127. (1993) 270–311.
- MOLHO–RAAFLAUB–EMLEN 1991 – MOLHO, Anthony – RAAFLAUB, Kurt – EMLÉN, Julia (eds.): City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy. Stuttgart 1991.

- MORAVCSIK 1927 – MORAVCSIK Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23. (1927) 258–271.
- MORAVCSIK 1936 – MORAVCSIK Gyula: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 50. (1936) 285–293.
- MORAVCSIK 1950 – MORAVCSIK Gyula: Előszó. *DAI* 3–14.
- MORAVCSIK 1951 – MORAVCSIK Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85. (1951) 334–353.
- MORAVCSIK, ÁMTBF – MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1988.²
- NÉMETH 1929 – Németh Gyula: A magyar népnév legrégebb alakjai. *Magyar Nyelv* 25. (1929) 8–9.
- NÉMETH 1991 – NÉMETH Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1991.²
- OSTROGORSKY 2001 – OSTROGORSKY, George: A bizánci állam története. Budapest 2001.
- PAIS 1931 – PAIS Dezső: A gyula és a kündüh. *Magyar Nyelv* 27. (1931) 170–176.
- POHL 2002 – POHL, Walter: *Invasions in Context. Power, Identity and Difference*. In: LA ROCCA, Cristina (ed.): *Italy in the early Middle Ages 476–1000. The Oxford Short History of Medieval Italy* 1. Oxford 2002. 11–33.
- POHL 2003 – POHL, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World Volume 13*. Leiden–Boston 2003. 571–595.
- POHL–WIESER 2009 – POHL, Walter – WIESER, Veronika (Hrsg.): *Der Frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 16. Wien 2009.
- PRAY 1761 – PRAY, Georgius: *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae 1761.
- PRT – ERDÉLYI László: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósodása. 1055–1701. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. X. Budapest 1908.
- RÉVÉSZ 1999 – RÉVÉSZ László: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2010 – RÉVÉSZ Éva: Delján Péter herceg, bán, cár az első ezredforduló táján. „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2010. 361–372.
- RÓNA-TAS 1997 – RÓNA-TAS András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1997.²
- SZABADOS 2009 – SZABADOS György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság* 52. (2009/5.) 30–59.
- SZABADOS 2010 – SZABADOS György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 215–235.
- SZABADOS 2011 – SZABADOS György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 26. Szeged 2011.

- SZABÓ 1860 – SZABÓ Károly: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. Magyar Akadémiai Értesítő 1. (1860) 61–167.
- SZABÓ 1878 – SZABÓ Károly kisebb történelmi munkái I. Budapest 1878.
- SZABÓ 1936 – SZABÓ Dénes: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). Magyar Nyelv 32. (1936) 130–135., 203–206.
- SZALAY 1852 – SZALAY László: Magyarország története I. Lipcse 1852.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF – SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Az avar történelem forrásai. Budapest 1998.
- TEGNAEUS 1952. – TEGNAEUS, Harry: Blood-Brothers. An Ethno-sociological Study of the Institutions of Blood-Brotherhood, with Special Reference to Africa. New York 1952.
- THOROCZKAY 2009 – THOROCZKAY Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest 2009.
- THÚRY 1896 – THÚRY József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Századok 30. (1896) 677–692., 778–803., 880–917.
- TIMON 1733 – TIMON, Samuel: Imago Antiquae Hungariae. Cassoviae 1733.
- URBAŃCZYK 2007 – URBAŃCZYK, Przemysław: Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 14. Frankfurt am Main 2007.
- VAJAY 1968 – VAJAY, Szabolcs von: Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963). Mainz 1968.
- VASILJEV 1994 – VASILJEV, Dmitrij D.: Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen – Kísérlet a Kalocsa-környéki rovásfelirat megfejtésére az eurázsiai párhuzamok tükrében. Folia Archaeologica 43. (1994) 181–191.
- WHITTOU 1996 – WHITTOU, Mark: The Making of Byzantium, 600–1025. Berkeley – Los Angeles 1996.
- WICKHAM 2005 – WICKHAM, Chris: Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford 2005.
- WIECZOREK–HINZ 2000 – WIECZOREK, Alfred – HINZ, Hans-Martin (szerk.): Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Budapest 2000.
- ZICHY 1923 – Gróf ZICHY István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalás koráig. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 5. Budapest 1923.
- ZSOLDOS 2001 – ZSOLDOS Attila: Magyar középkor: Az Árpádok és az Anjouk (950–1382). In: TÓTH István György (szerk.): Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Budapest 2001. 35–113.
- ZSOLDOS 2010 – ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém 2010. 299–302.
- ZSOLDOS 2011 – ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest 2011.

The Hungarian state-structure in the 10th century

A remarkable phenomenon characterized Central Europe during its early medieval period. As the Huns, the Avars and the Hungarians (during their heathen period) ruled the Carpathian Basin one after another, they represented a type of state current in the Eurasian steppes. These steppe empires provided an alternative to the post-Roman model of government.

My paper focuses on the structure of the third Central European steppe empire which can be called the Hungarian Great Principality. This is a subsequent term for the Hungarian state between c. 850–1000 but based on two independent contemporary sources. The monarch of Hungary was mentioned as „*megas arkhon*” and „*senior magnus*”: both of these mean ‘great princeps’. What kind of structure characterized the Hungarian state during the 10th century? The most detailed description was given by the 40th chapter of *De Administrando Imperio*. In his political work Constantine VII Emperor of Byzantium mentioned eight units and separated three levels of the highest dignities. „*The first is this aforesaid clan (γενεά) of the Kabaroi which split off from the Chazars; the second, of Nekis; the third, of Megeris; the fourth, of Kourtogermatos; the fifth, of Tarianos; the sixth, Genach; the seventh, Kari; the eight, Kasi... These eight clans (γενεαί) of the Turks do not obey their own particular princes (ἄρχοντες), but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out. They have for their first chief (ἄρχοντα) the prince who comes by succession of Arpad’s family (γενεᾶς), and two others, the gylas and the carchas, who have the rank of the judge; and each clan has a prince (γενεᾶ ἄρχοντα). Gylas and karchas are not proper names, but dignities.*”

We have philological problems concerning the senses of *genea* because it means usually ‘clan’ rather than ‘tribe’. Neither Hungarian chronicles, nor any other external data not prove the existence of tribal system during this period, we can be sure that the ancient organisation of the clans had been shadowed by the rising central power in the middle of 9th century when great prince Álmos was elected. The frame of the clan-system became totally disintegrated by the monarchy. This result can be strengthened by further aspects: the raids and alliances are based on a strong will and unified conception of a centralized power which filled the whole existence of the Hungarian Great Principality.